

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де үнүп
эгелээн

№ 29 (17166)

2006 чылдың
МАРТ 23,
четверг

Номерни парлагже
дужааганы:
график езугаар – 21.00,
хөрек кырында – 21.30
Садар өртээ – 4 рубль.

Хоойлужудулга палатазында

«ЧАҢҢЫС ЭПТИГ РОССИЯҢЫҢ» АДЫН ТУДУП ...

Дүүн, март 22-де, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының ээлчеглиг сессиязының хуралы болуп эрткен. Хүн айтырынынче кирген 43 айтырыгның чүгле 32-зин депутаттар сайгарып четтиккен, чүге дизе 31 болгаш 32 дугаарлыг айтырыгларны чугаалажып турда, депутаттарның ортузунга тургустунуп келген изиг маргылдааның түннелинде, хуралга киришкен 22 депутаттың 8-зи удурланышкынның демдээ кылдыр залдан ууруксууруктап үнүп чорупканнар.

Редакцияга билдингени-биле алырга, 31 болгаш 32 дугаарлыг айтырыглар дээрге, чамдык бөлүк депутаттарның баш бурунгаар дугуржуп алгаш, дукаа белекпей кылганы кыйгырыглар болган, оларның бирээзин РФ-тиң Президентизи В.В. Путинниң, а өске-зин РФ-тиң Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелинде Тывадан сенатор С.В. Пугачевтун адынга адрестээн. Хүн айтырынынче кирген материалдарны депутаттарның ортузунга тарадып турда, чогуу-на бо ийи айтырыгга хамаарышкан документтер чок болган, а Хоойлужудулга палатазының Регламентизинге дүүштүр алырга, сайгарып чугаалажылгаже кирип турар материалдарны оларны сайгарырга чедир 3 хонуктан орай эвесте үлээн турар ужурулуг. Депутаттарны болгаш сессияның ажылынга олурушкан кижилерни элдепсиндирген чүүл чүл дизе: бирээде, палатаның ажил-чорудулгазынга удуртулга болур кол документиниң — Регламентиниң дүрүмнерин каржызы-биле хажытканы, ийде, кыйгырыгларны чажыт байдалга белекпей, кымга-даа баш удур таныштырбааны, үште, ону «Чаңгыс эптиг Россия» партиязының ХП-де фракциязының кежигүннериниң өмүнээзинден үндүрген чаңгыс аай ниити үзел-туруш кылдыр «бараалгатканы». Хүн айтырынынче бо ийи айтырыгның талазы-биле илеткелчи кылдыр депутат К.А. Бичелдей бижиттирген, ынчалза-даа ооң орнунга ХП-ниң комитет даргазы В.М. Бартына-Сады ук айтырыг талазы-биле илеткеп, чогуу-на ол ону «Чаңгыс аай Россия» партиязының ХП-де фракциязының мурнундан деп чугаалаан. Ук партияның регионалдыг Политчөвүлелиниң кежигүнү, Хоойлужудулга палатазында эртем, культура, өг-бүлө болгаш аныяктар политиказының талазы-биле комитеттиң даргазы Таисья Болустаевна Кууларның сөс ап, чүве чугаалаандан алырга, ук айтырыгны фракцияның өске артан кежигүннери-биле чугаалашпаан, ону кым-даа билбес болган. Ынчал кээрге, Виталий Монгушевич Бартына-Садының өскелерниң адын тудуп, ажыы-биле чугаалаарга, фракцияның хүлээлгелерин кара туразында чааскаан былаап ап, сессияның ажылынга будулгаазынын кирип, изиг маргылдаалыг байдалды тургусканы ол болган.

В.В. Путинниң адынга кыйгырыгга мооң мурнунда Москваже чоргузуп турган мындыг чергелиг хоп-нүгүлдүг хомудалдардан ылгалыкы дег чүүлдер чок. Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржакты бактаан биеэги-ле үндезин-барымдаа чок буруудадылар. Ынчалза-даа бо удаада ук кыйгырыгны белеккээн кижилер ооң эгезинде «Тыва Республиканың Улуг Хуралының депутаттары» деп сөстөрни ажыглаан. Бистиң парламентивис ийи палатадан — Хоойлужудулга болгаш Төлээлекчилер палатазындан тургустунганын кижиги бүрүзү билир, ынчал келирге үстүкү палатаның депутаттарының адын база оларның тутканы ол ышкажыл. А бо тодаргай таварылгада кыйгырыгны ХП-ниң доктаалы-биле бадылап, хүлээп алыр болгай, ындыг болганда Төлээлекчилер палатазының депутаттарын мурнунга туткан ажыы чүл деп айтырыг тургустунуп келир. Документиниң деңзизин аартадыр, сүрлүг көстүрүн чедип алыр дээш болбайн аан. Канчаарга-даа, Кремльде-даа, Сибирь Федералдыг округта-даа ХП-ниң удуртулгазының сөс-домааның деңзизи хүн келген тудум чингеп олурарын олар билеп турбааже. Немешкен чаа чүүлдерниң аразында бо удаада олар «...дээди албан-дужаалдыг кижиниң бүрүн эргелерин бодунга кадалап арттырар сорулга-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының конститушчу кворумун чок болдурар база парламентини хуусаа бетинде тарадырын эгелээр дээн ооң оралдажышкыннары республикага политиктиг кризисти тывылдыраының болгаш байдалды дүшкүүрлендирериниң айыылын тургузуп турар» деп бижээнер. Мындыг харысалга чок медегелдин түннелинде чамдык депутаттарның шыдашпайн, залды каггаш чорупканында ужур-ла бар. Чүге дизе чогуу-на олар ук медегелдин шынга дүүшпезин, ХП-ниң удуртулгазының республикада политиктиг байдалды дүшкүүрлендирер дээн чүткүлүн билгенер. Бөгүннүн байдалы-биле алырга, кым-даа, ооң иштинде ТР-ниң Чазааның Даргазы Ш.Д. Ооржак-даа, Хоойлужудулга палатазының кворумунче семевээн, парламентини хуусаа бетинде тарадырынын талазы-биле орал-

дажышкыннары кылбаан, ол дугайында чаңгыс сөс безин этпээн болдур ийин.

Улуг маргышты болдурган бо ийи айтырыгның сайгарылгазынга хамаарыштыр бодунун үзел-бодалын илередире-биле дыка хөй депутаттар аттарын бижиттирген, ынчалза-даа Хоойлужудулга палатазының даргазы В.М. Оюн чүгле В.М. Бартына-Сады болгаш А.П. Дамба-Хуурактан аңгыда өске артаннарга сөс бербээн. Байдалды мындыг янзылыг тургустунганын барымдаалааш, 8 депутат — Р.С. Монгуш, В.С. Орус-оол, В.Б. Ооржак, Т.Б. Куулар, М.К. Куулар, Ю.Ш. Салчак, Б.Б. Монгуш, А.В. Даржаа — олар сессияның ажылынга оон ыңай киржиринден ойталааш, залдан уурук-сууруктап үнүп чорупканнар. Бөлүк депутаттарнын чоруй барганының соонда чоруткан санаашкынның түннелинде залда 14 депутат артканы илерээн, шийтир хүлээп алырынга хөй кезиниң бадылаашкыны» хөй хөй болзажок, сессияны даргалап эрттирген В.М. Оюн артан депутаттарнын ортузунга бадылаашкынны чоруткан, ооң түннелдери мындыг болган: «Кыйгырыгны хүлээп алыры дээш» 13 депутат бадылаан, бир депутат дадалгазган.

Сессияның ажылынга оон аңгыда Тывада кол федералдыг инспектор В.И. Чернышев, ТР-ниң Улуг Хуралында Тыва Республиканың Чазак Даргазының бүрүн эргелиг төлээзи А.И. Очур, ТР-ниң прокурорунун бирги оралакчызы М.И. Санчай, ТР-ниң прокуратуразында федералдыг хоойлужудулганың сагылгазынга хайгаарал талазы-биле килдистиң начальниги В.А. Бережецкая болгаш ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының чамдык депутаттары олуржуп турганнар. Олурушканнарнын аразындан А.И. Очур сөс ап, чүве чугаалааш, депутаттарнын кичээнгейин ХП-ниң Регламентизин каржызы-биле хажыдып турарынче, республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң адресинге куруг, үндезин-дөс чок буруудадыгларны кылып турарынче айтыкан. Чүге дизе ук кыйгырыгда хоозун көп чугаадан аңгыда, чаңгыс-даа факт-барымдааны, чаңгыс-даа сан-чурагайны болгаш анализти кирибээн.

Республика парламентизиниң адаккы палатазында депутаттар бөлүгүлгелгезиниң хөделишкыннеринге канчаар-даа аажок таарзынмаан сеткилин илередип, ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутаттарының бөлүү Сибирь Федералдыг округче болгаш прокуратураже кыйгырыгны кирир деп шийтирилээн. **Бистиң корр.**

БАРЫМДААЛАР ЭВЭЭШ, БАРЫМДААЛАР КОШКАК

Виктор ЧЕРНЫШОВ, Тыва Республика талазы-биле Кол федералдыг инспектор: «Бөгүн Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының хуралында, кысказы-биле чугаалаар болза, республиканың күүсекчи эрге-чагырганының болгаш ооң удуртукчунун, Чазак Даргазының, сөөлгү чылдарда ажил-чорудулгазының түннелдериниң дугайында Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинге кыйгырыг-бирик дугайында доктаалды хүлээп алырының дугайында айтырыгны чугаалажып көргөн. Чугаалаар апар: мооң мурнунда-даа Хоойлужудулга палатазы федералдыг-даа, округ-даа деңгелинде янзы-бүрү черлерге бижип, дыңнадып турган, республикада хөй-ле чүве эки, чаагай эвес, бөдүүн эвес, социал-экономиктиг хөгжүлдө кончуг нарын айтырыглар бар деп медеэлеп турган. Мен айтырыгны ынчаар тургусканынга чөпшээр-жил болгу дег мен. Республикада байдал, шынап-ла, нарын. Ону кым-даа ындыг эвес дивейн турар. Ынчаарга ындыг үнелелди чүгле депутаттар эвес, күүсекчи эрге-чагырга боду база кылып турар, ол мурнунда болдурган чазыгларны болгаш четпестерни кандыг-бир хире-чере-биле минтип турар. Мен өске чүүл дугайын чугаа-

лаксаан ийик мен. Чурттап турары-выс бо үе бистиң шуптувустан болгаш хамыктың мурнунда, эрге-чагырга органнарындан республика мурнунда турар айтырыгларны шийтирилээр дээш бир дембиле күженишкынниг ажилдаарын негеп турар. Ындыг болганда, күүсекчи-даа, хоойлужудулга-даа эрге-чагырганың иелдирзиниң шыңгыы ажылы эргежок чугула болуп турар. Республикада байдалды революстуг аргалар-биле эдип алыры болдунмас дээрзинге бүүрелдиг мен. Маңаа аажок улуг эволюстуг ажил хөй. А ындыг орук, тургузушкунун оору болза республиканың нарын айтырыгларын шийтирилээринге чөпшээр-жилгелерни, удур-дедир кады ажилдажылганы, күженишкыннерни дүүштүрүп таарыштырарын негээр апар. Ол дээрге тус чер бот-башкарылганын реформалаарының дугайында 131 дугаарлыг Федералдыг хоойлу-даа, мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандыраары-даа болуп турар, а ол Тывада элээн нарын байдалды чоруп турар, ынчангаш күүсекчи эрге-чагырганың-даа талазындан, хоойлу ажилдап кылып турарларның-даа талазындан эңне улуг кичээнгейин негеп турар. Эрге-чагырганың ийи адыры маңаа кады хөделириниң аргаларын тывар ужурулуг.

Ийе, болган чүве болган-дыр. Шийтир хүлээп алдыган. Федералдыг төпке ону канчаар көөрүн баш удур чугаалы албас мен. Ол мээң эргемде эвес байдал-дыр. Кара чаңгыс мынча деп болур мен: хүлээп алдыган ол документ утказының талазы-биле чедир деңзигүүрлеттинмээн бооп чадавас. Бир-тээ, республиканың дээди албан-дужаалдыг кижизиниң ажил-чорудулгазының дугайында чугаалаар чүве болза, барымдаалар четчир болгаш күштүг болур ужурулуг.

ӨСКЕ АЙТЫРЫГЛАРЫВЫС ЧОК ЭВЕС

Хоойлужудулга палатазында кезек депутаттарнын тургускан байдалыга хамаарыштыр Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазының конститушчу хоойлужудулга, эрге-хоойлу болгаш суд айтырыгларының талазы-биле комитетиниң даргазы **Мөңгүн-оол Сынаевич Монгуш** бодунун бодалын бистиң корреспондентивиске чугаалап берген.

Март 22-де ээлчеглиг сессиязынга адаккы палатада чамдык коллегаларывыс «Чаңгыс эптиг Россия» партияның фракциязының ады-биле кончуг эпчок оралдажышкынны кылганын таарым-ча чок деп санаар кижиги-дир мен. Бо-ла кезек депутаттар мооң мурнунда-даа база ындыг хевирлиг чагаа-бириктерни федералдыг эрге-чагыргаларже чорудуп турганы чажыт эвес болгай. Ынчангаш бо удаада Президент Путинге бижип алган чагаазын ол-ла сценарий езугаар сессияга бадыладып алырын кончуг ыйыттылар.

Бодувус аравыска чугаалаар болза, чүге-ле ынчал турар эрлер ыйнаан бо деп кижиниң айтырыксаазы келир. Чүге дээрге черүлдээлиг, маргылдаалыг айтырыгларны маңаа, бодувус ишти-виске, сайгарып алырывыс чугула болгай. Федералдыг эрге-чагыргалар боттарынын айтырыгларын боттары шийтирлеп шыдавас

дээш биске ниитизи-биле чеген-нирден өске чүнү канчаптар деп. Хоойлужудулга палатазының кол кылыр ажылы — хоойлу чогаадыры, соңгукчуларның чагыглары-биле ажилдаары, бюджет дээн ышкаш чугула айтырыгларны шийтирлежири болур. Ынчалза-даа бистиң бо коллегаларывыс политика-биле хөй ажаанзырап турар. Ооң-биле республикада политиктиг байдалды дүшкүүредип болур болгай. Ынчангаш адаккы палатаның каш депутадының мындыг хевирлиг кылып турар «ажылы» ниити республиканың адынга багай болуп турар. Олар ону оваарып көөр болза эки. Бо дугайында эки боданып көрүнер, коллегалар. Эпчок чүве кылбанар.

Хол бөмбүүнге Президентиниң Кубогу дээш маргылдаа эгелээн

Дүүн Кызыл хоорайга республиканың барык бүгү кожууннарындан элээди оолдарның болгаш уругларның командаларының аразында Тыва Республиканың бирги Президентизиниң VI Кубогу дээш хол бөмбүүнге маргылдаа эгелээн.

Чылдың-на эрттирип турар бо оюннарда кожууннардан, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлардан ниитизи-биле 35 команда киржип турар. Оларның 17-зи уруглар командалары, а 18-и — оолдарны. Эрткен чылгы Кубоктуң тилекчилери — олимпийжи курлавырлар училищезиниң «Кызыл-2» (оолдар аразында) болгаш Кызыл кожууннуң (уруглар аразында) командалары бо чылын республиканың шыырак командалары аттарын камгалап ойнаарлар.

Улуг-хүнге, март 26-га чедир уламчылаар маргылдаага чүгле ыраккы Тер-Хөл кожууннуң командасы киришпейн турары хомуданчыг.

Баштайгы оюннар «Херел» спорт залга, И.Ярыгин аттыг спорт комплекске, «Ирбис» болгаш «Автомобилист» залдарга эртер. Ынчангаш командаларны 4 бөлүккө чарган.

Кубоктуң байырлыг ажыдышыны «Херел» спортзалга эртенгиниң 9 шак ажып турда эгелээн. Өзүп олар ойнакчыларга байыр чедиришкениниң баштайгы сөзүн Тыва Республиканың Чазак Даргазының оралакчызы Шолбан Кара-оол алган. Ол Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Шериг-оол Ооржактың өмүнээзинден ойнакчыларга байыр чедиргеш, Дарганың боду бо хуннерде Россия Федерациязының Президентизи Владимир Пу-

тин-биле Кыдат Улус Республикада ажыл-агый аайы-биле чоруп турарын дыңнаткан. Шолбан Валерьевич элээди ойнакчыларга чүгле спортка эвес, а өөредилгезинге база амыдыралыга чедишкенин күзээн. Хол бөмбүү спорттуң массалыг хевиринге хамааржыр дээрзин айткаш, ол сөөлгү үеде республикада багай эвес сайзырап турарын демдеглээн. Бөгүнгү ойнакчы уруглар, оолдардан даарта шыырак хол бөмбүкчүлери үнерин база чугаалаан. Өзүп олар спортчуларга бо чылын хей чүүлге ажыглаар ийи залдыг спорт комплексти Кызылга тударын демдеглээш, олар республикада спорттуң сайзыралына улам идигни бээр дээрзин онзапай айткан.

Тыва Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилелиниң директору Вячеслав Кара-Тоннуг аныяк спортчуларга байыр чедиргеш, бо

чылдың болгаш келир үениң планнары-биле үлешкен.

Кызыл хоорайның мэриниң оралакчызы Вячеслав Яндай-оол база байыр чедирип, чүве чугаалаан.

Кубоктуң баштайгы оюннары дүүн хоорайда залдарга эгелей берген. Эрткен чылдың чемпионнары командалар бирги оюннары ажитканнар. Кызыл кожууннуң уруглар командасы Чөөн-Хемчиктин командасы-биле, а Бай-Тайгажылар чаа-хөлчүлөргө удур ойнаан. Оолдардан «Кызыл-2» команда Тожу кожууннуң командасы-биле ойнаан. Сүт-Хөл биле Бай-Тайга кожууннарының аразында база демисел чидиг байдалга эрткен. Оюннарның түнелдерин солуннуң дараазында үндүрүлгелеринден номчуур силер.

Юрий КӨК-ООЛ.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

«Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагыргазының органнарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың июль 27-де үнген № 196 Чарлынга немелделер болгаш өскерилгелер киирериниң дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 3 кезээн удуртулга болдургаш доктаадырым болза:

1. «Тыва Республиканың күүсекчи эрге-чагырга органнарының дугайында» Тыва Республиканың Чазаның Даргазының 2005 чылдың № 196 Чарлынга дараазында немелделерни болгаш өскерилгелерни киирер: а) Чарлыктың 3 пунктузунда «беш» дээн сөстү «дөрт» деп сес-биле солуур;

б) Чарлыктың 2 капсырылганында «Тыва Республиканың Чазаның Чөвүлелиниң составы» деп кезекке: «Тыва Республиканың экономикактиг хөгжүлдө сайыды» деп одуругга «Тыва Республиканың Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле сайыды» деп одуругну немээр.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер. Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың март 20
№ 49

Республиканың Мурнады хөгжүдөр төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле сайыдының дугайында

1. Тыва Республиканың Конституциязының 111 чүүлүнүн 2 кезээнин «ж» пунктузунга дүүштүр Самойлов Хилик-оолович Монгушту Тыва Республиканың Мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни боттандыраар талазы-биле сайыдынга томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
2006 чылдың март 20
№ 51

«АЗИАТ БЕЛЕК» ОНДАКТЫГ

Күсүк-кышкы аңчылар үези февральда доозулган. Суг кужун аңаар үе чоокшулап келгенде, халап чүве, бистиң-биле кызыгаарлашкы курттарда, Россияның мурнуу чүгүнде — Краснодар край, Дагестан ынчаар непертээн куш думаазы (грипп) байдалды нарыыдаткан, аңаашкын бо чазын болдунары чигинчиг апарган.

Санитар-хайгаарал ажылдакчыларының азап турары дег, азырал куштарны, олар-биле харылзаалыг кижилерни гриппке удур сыкытырын марттан орайтатпайн (черлик куштарның кол нуруузу ужуп кээринге чедир) чорудар болза, айтырыгның чүгле кезик-чамдыызы шиитпирлеттинер.

Черлик куштар — аңчылар ажык-тывышты-даа, ажык-тывыштыг звези-даа — уялаар черлеринче чүткүүр, оларны кым-даа, чүү-даа доктаадып шыдавас. Массалыг кыра боолаашкын чорудар аңчылар, эки турачылар бөлүктөрүн тургузар, шериг кезектерин олче кириштирер дээн чижектиг шала туугай хемчеглерни телевизор экраннарындан улуг дужаалдыг, арай эреңгей билгилг дүжүметтер бо-ла чугаалай кагылаптар. А охотведтер

болгаш хөйну көргөн аңчылар чүү болуп болурун, кедизи кандыгыл дээрзин, чүгле чүве ийик, ыттавайн турарлар. Республика солуннарының арыннарынга-даа ол дугайын таптыг чугаалажып көрбээн.

Мону бодап көрүңер даан: а бир эвес бора-хөкпештер, каарган-саасканнар болгаш тааннар азиат вирусту «четтирип» алган-дыр. Ындыг таварылгада азырал куштарны узуткаары кандыг-даа көскү түнелге чедирбес, чүгле каража болгу дег.

Бо теманы массалыг информация чепсектеринге экологтарның, орнитологтарның — эртемденнерниң база Роскөдээхайгааралдың ажылдакчыларының киржилгези-биле делгеренгейжидир чугаалажып, шиитпирлерден үндүрери дыка ажыктыг болгу дег. Тургустунуп турар байдалда кушту аңаар дээш эвес, а ону камгалаар болгаш эрткен үеде эттинмес айыыл-халаптарга чедирип турган уржуктарны чайладыр дээш белеткел ажылдарын чорудар херек. Бүгү хөй-ниити куш думаазының айылы, ол грипптен камгаланырының аргаларын, ону непертэп дизе, чүну кылырын билген турар ужурлуг.

чүлдөргө аэрогенниг арга-биле, кушту чараазын, өдээн, агаар, халдавырлыг чөм болгаш суг дамчыштыр тараар. Аарыг кандыг-даа башкартынар арга чок непертеп болур. Грипп өөскүдүкчүзү ымыраа-сээк, куртчугаштар, хээкчилер дамчыштыр база халдаар. Аарып каапкан куш 14-25 хонук дургузунда вирусту таратпашаан турар, кедерезе ол 2-3 ай дургузунда вирус непертердикчи бооп артар.

Аарыгның билдиртпес (инкубация) үези 1-ден 7 хонук чедир үргүлчүлээр. Бүгү-ле чаш-даа, улуг-даа куштарның аарыы көскү демдектер чок, билдиртпейн эртер таварылгалар бар болуп турар. Черлик өдүрөктерниң аарыының даштыкы демдектери (симптомнары) мындыг болгулаар: харык-шинең чок апаар, кижиден деспестээр, херим, тудуглар иштинче, харын-даа курттаар бажыңче дывыржып чүткүүр. Черге кылаштааш, тендирип чоруур, маңап бар чорааш, ойда-даа дүжер, эжингенде чалгыннары уш-баш чок далбаңнаар. Аараан черлик кастың бажы ойтанынып турар, мойнун ыргайтып каап тургулаар.

Эмнээриниң аргалары шинчилеттинмээн, ажылдап кылдынмаан. Өөскүдүкчү непертээр кыжаныг бар апаарга-ла, куштарны хан төкпес арга-биле ажыглап узуткаар — өрттедир.

Аарыгны болдурбазының профилактиктиг хемчээ — ону тывылдырган вирустуң кандыг-даа хевиринге удур вакциназы азы сыкытыр эмни ажыглаар.

Грипп-биле демиселдин күштүг болуп турар Саавырын ССРЭ-ниң Көдээ ажыл-агый яамызының Кол ветеринария эргелели 1978 чылдың август 15-те бадылаан. Оон аңгыда Россияның ветеринарлыг болгаш фитосанитарлыг хайгаарал талазы-биле Федералдыг албан чериниң удуртукчусунун оралакчызы Е.А. Непоклоновтуң эрткен чылдың августа бадылааны грипп хамчыынага удур хемчеглерни организаастаар талазы-биле тур методиктиг сүмелер (рекомендациялар) бар. Ажылды

чорударда даяныр кол документилер ол.

Күштүг вирустар халдаан мал-маганны массалы-биле согарына киржип турар улусту камгалаарының дүрүмнери мындыг. Малды брактал база сөөртүп турар кижилерни хууда камгалалдың дериг-херекселдери-биле хандыраар ужурлуг. Ажыл соонда холдарны дезинфекциялап, арыглап чууру албан. Аарыг чыпшыгана дагаалар-биле азы каразынчыг куш фермалары-биле харылзаалыг бүгү улусту тус черниң кадык камгалал органнарының удуртур черлери шыңгыы контролга алыр ужурлуг. Вируска удур эм курлавырларының турары эргежок чугула. Кижилер болгаш куш гревин хары угда халдадып аарындан чайлаар дээш, ук кижилерни амгы үениң гриппке удур вакциназы-биле сыкытыр.

Эргежок чугула апарбаан болза, кушка дээп, олар-биле харылзаашп болза эки. Ам дээрэзинеде вирус чыпышырып аарындан чайлаарының эң эки аргазы ол. Кадык ышкыш көстүп-даа турар болза, дириг куштарны азы өлүглерин бир черден өске черге сөөртүп болбас. Куштар-биле азы оларның чүү-биле уруглар ойнай бээр таварылгаларны болдурбас. Аарыгга алыскан девискээрлерниң кужунуң эьдинден кылган аш-чемни, аргалыг болза чивес херек. Чуургаларны, куш эьдин быжыр хайындыргаш чири айыылдыг эвес деп санаттынып турар.

Кушка, оон өдээнге дегген соонда азы аарыг тараан девискээрге чораан соонда, идик-хепти хынамчалыг чууру, сугга чунуп, душтаныры, неделяда ийи катап эьт изиин хемчээри эргежок чугула. Эьт изии 37,5 градустан ажып турар болза, доп-дораан эмчиге барып хынадып алыңар.

Материалды Ветеринарлыг болгаш фитосанитарлыг хайгаарал талазы-биле Федералдыг албан чериниң Тыва Республикада девискээр аайы-биле төп кожууннар харылаар килдизи белеткээн.

КУШ ДУМААЗЫ: ону болдурбазының база аңаа удур демисежириниң хемчеглери

Куш думаазы дээрге азырал куштарның, кижиле харылзаалыг болгаш черлик куштарның аар уржуктарлыг болур вирустуг аарыы. Организмниң ниити баксыраары, ыжыктар тыптыры, тыныш болгаш чем хайылдыраар органнарда дээри-биле ол тодарап билдинер. Куштуң аарыычалы өөскүдүкчүлүк серотинден, кандыг куш болуп турарындан, назы-харындан

хамааржыр. Кижиле канчап аарып бээрил? Ол халдавырлыг куштарга, оларның өдээнге, турган чериниң довурак-доозунуңга, хөрзүңүңе дээп турган болза, азы быжыр хайындырбаан эьт азы чуурга чиген болза, грипптиң халдавырын чыпышырып ап болур. Халдавырның үнер дөзү — аарыг азы аарып эрттирген куш. Вирус долгандыр

“ӨӨРЕДИЛГЕ” НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛ

Хүндүлүг номчукчулар!
«Шын» солунга «Өөредилге» национал төлевилел дугайында тускай арынны бөгүндөн эгелээш, ажыдар-дыр бис. Ооң кол сорулгазы – бо национал төлевилелдин чуртта, ылаңгыя республикада канчаар боттанып турарын чырыдары болур. Тускай арындан национал төлевилелдин бодунун дугайында, салдынган сорулгаларның черлерде күүселдезиниң дугайында чүүлдерни, хоорай, суурларның чагыргаларының даргаларының азы ооң төлээлериниң, а ол ышкаш ниити билиг болгаш дээди өөредилге

черлериниң директорларының материалдарын номчуур силер. Арынга национал төлевилел иштинде өөредилге болгаш кижидилге айтырыгыларының талазы-биле хүлээп алдынып турар шиитпирлерге хамаарыштыр силерниң үнелээшкениңерни болгаш санал-оналдарыңарны база чырыдар.

Тускай арын улус өөредилгезиниң ажилдакчыларыңа, ада-иелерге, студентилерге болгаш үстүкү класстарның өөреникчилеринге солун болур боор дээрзинге идегеп артывыс.

Россияның хамаатыларының амыдыралының шынарын бедидери-биле бюджет болгаш административтиг курлавырларны чаңгыс черге мөөңнээри — ол бистиң эрткен беш чылдың дургузунда чорудуп келген болгаш моон-даа соңгаар чорудар экономиктиг углянышкынывыстың чугула болгаш чөптүг хөгжүлдези-дир.

Ол акша-хөреңгилерни көскү беримче чок, анаала чиир чоруктан магадылал-дыр. Ол кижиге инвестиция кылырынче, а ынчаарга Россияның келир чезинче углянышкын-дыр.

(В.Путинниң чугазындан).

КОЛ УДУРТУЛГА — ДӨМЕЙ-ЛЕ КОМИТЕТЕ

Кызыл хоорайның чагыргазының өөредилге талазы-биле комитети Россия Федерациязының Президентизи Владимир Путинниң эгелээшкени-биле чуртта боттанып эгелээш «Өөредилге» национал төлевилелди сеткил ханып, улуг идегел-биле хүлээп алган. Эрткен чылын күзүн бүгү чурт национал төлевилелдерни боттандырып эгелээрге, хоорайның өөредилге талазы-биле комитети Россия Федерациязының Чазааның 2005 чылдың октябрь 20-де эрткен хуралының национал төлевилелдерни боттандырырга федералдыг күүсекчи эрге-чагырга органнарының белеткелениң дугайында материалдарын өөренип көргөн. Ооң соонда-даа национал төлевилелдерге хамаарышкан доктаал-саавырлар-биле ажилдап, оларның бүгү талалыг сайгарылгаларын хоорайның ниити билиг школаларының директорлары-биле кылган.

2005 чылдың декабрь 7-де чагырга чериниң «Кызыл хоорайның хөгжүлдезинге национал төлевилелдер боттандырырының талазы-биле иштабы бадылаарының дугайында» доктаалы үнген, «Штаб дугайында дүрүм» база 2005 чылдың декабрь болгаш 2006 чылдың бирги кварталында кылып чорудар ажилдар планы хүлээп алдынган.

Хоорай чагыргазының доктаалын күүседир сорулга-биле 2005 чылдың декабрь айда комитетке национал төлевилелди боттандырырының талазы-биле ажилдарны удуртуп-баштаар ажилдын бөлүктү тургускаш, планын бадылаан.

2006 чылдың январь 25-те хоорайның ниити билиг школаларының директорлары база школа назы четпээннерниң өөредилге албан черлериниң эргелекчилери Тыва Республиканың Чазааның бо төлевилелге хамаарыштыр доктаал-саавырлары-биле танышкаш, ону боттандырырының талазы-биле санал-оналдарын кириген.

Бо чылдың февраль айның эгезинде Кызыл хоорайның чагыргазының хөй кижикчилик коллегиязы болуп эрткен. Аңаа «Өөредилге» национал төлевилелдин хоорай школаларында боттанышкынын сайгарып чугаалашкан. Чугаа солун болгаш ажыктыг болган. Коллегияга хүлээп алдынган доктаал-биле муниципалдыг өөредилге албан черлериниң башкылар коллективтерин таныштырган. Ынчан 2008 чылга чедир «Өөредилге» национал төлевилелди боттандырырының талазы-биле хемчеглер планын база таныштырган.

Комитет школаларга четки планын, школачы билиг шынарынче инвестициялар планын, «Өөредилге» национал төлевилелди боттандырырының талазы-

биле хемчеглерни, Кызыл хоорайга башкы мергезилдин аталдарын көдүреринче угланган хемчеглерни ажилдап кылгаш, хүлээп алган.

Төлевилелди боттандырып эгелээштинден бээр комитеттин чамдык кылып чоруткан ажилдарына дараазында чүүлдерни хамаарыштырар: ол дээрге, бир дугаарында класстарның удуртучу башкыларының ажылынга деткимче кылдыр ай санында берип эгелээш акша шаңналдары-дыр. Ону класста 25 болгаш оон хөй өөреникчи бар болза, 1000 рубль кылдыр төлеп турар. Бо шаңнал акшаның кырынга 40 хуу район коэффицентизин база немээн. Класста 25-ден эвээш кижикчи бар болза, удуртучу башкыларга шаңнал акшаны өөреникчилерниң санынга деңнеп, тускай санаар. Ынчалза-даа оларга база район коэффицентизин немей төлээр.

Кызыл хоорайның школаларында 796 комплект-класс, а 25 өөреникчиден хөй санныг 367 класс бар. Оларның удуртучу башкыларына январь айның шаңнал акшазы кылдыр 930 муң рубль казначействоже февральда кирген, ооң 905 муңун класстарның удуртучу башкыларына берген, 25 муң рубль арткан.

Февраль айның ниити 912 муң шаңнал акшазын март 10-да үлээн. Артыкшыл 40 муң рубль болган. Амгы үеде Кызыл хоорайның өөредилге талазы-биле комитетиниң казначейство черинде артыкшылы 65 муң рубль.

«Өөредилге» национал төлевилелдин «Ниити билиг албан черлеринге деткимче» деп угланышкынының талазы-биле Кызыл хоорайның муниципалдыг өөредилге албан черлеринге тустуунда 300 муң рубльге 3 кур-

лавыр төптерин, 10 школага база тус-тузунда ол хире өртектиг 10 компьютер класстарын ажыдарын, 560 муң рубльдин 4 школачылар автобусун болгаш өөредилге кабинеттеринге 6 дериг-херекселдерни садып алырын планнап турар. Бо бүгү чүүлдерге федералдыг бюджеттен 2 миллион 652 муң рубльди тускайлап бээр. Тус чер бюджетти хоорай школаларын Интернетке кожарынга 300 муң рубльди үндүрер, 3 эки школага 50-50 муң рубль шаңналдарны тыпсыр.

Хоорайның 1, 5, 9, 15, 12 дугаар ниити билиг школалары Россия Федерациязының Президентизиниң грантыларын алыр конкурска киржири-биле документилерни белеткээн. Эки башкыларны тодарадыр болгаш деткиир сорулга-биле хоорайның «Чылдың башкыларын» шилээн, ол үш башкы республика конкурсузунга киришкен.

Муниципалдыг школаларның эки ажилдыг 30 башкызындан 12 кижини чыл санында бээр шаңнал акшаже кордакчылар кылдыр бо чылын депшиткен, оларның 8-и Россия Федерациязының Президентизиниң 100-100 муң рубль грантыларын, а 4 башкы тус чер бюджетинден 30-30 муң рубльдин шаңнал акшаларын алыр.

Салым-чаянныг өөреникчилерни деткиир сорулга-биле хоорай школаларының эки өөредилгелиг өөреникчилериниң аразынга олимпиадаларны, эртем-практиктиг конференцияларны эрттирген. Школалар республика чергелиг олимпиадаларга база чедишкениг киришкен. Аңаа ниитизи-биле 200 ажыг өөреникчи тилекчилер болуп үнген, оларны «Салым-чаянныг уруглар» деп угланышкынын даңзыынче кириген. Инновациялыг программалар-биле ажилдап турар 84 башкыны база тускай даңзыже кириген.

Кызыл хоорайның өөредилгезин удуртуп күрүне-хөй-ниити институтун тургузар сорулга-биле органиастыг 2 хуралды эрттирген, аңаа өөреникчилер, ада-иелер, башкылар, хөй-ниитиниң төлээлери киришкен. Олардан хоорайның школаларының Ада-иелер ассамблеязы болгаш ажаал-тежээлде чөвүлели тургустанар.

Өөредилге талазы-биле комитет хоорайның ада-иелериниң ниити хуралын март 16-да эрттирген.

Айтырыг—харыы

Сөөлгү чылдарда Россияда хөй санныг өртектиг хуу университеттер болгаш «академиялар» бар апарган. Кажан-бир шагда чаа күрүне университеттери ажыттынар бе? Бир эвес ажыттынар болза, бөгүнгү дээди өөредилге черлеринден ылгалы кандыг болурул?

Бо хүннерде ажилдап турар чамдык дээди өөредилге черлерин каттыштырырының болгаш чаа университеттерни тургузарының дугайында айтырыгны көрүп турар. Бир эвес ол санал деткимчени алыр болза, чаа тургустунар университеттер бир дугаарында улуг инновациялыг төлевилелдерге кадрларны болгаш амгы технологияларны сайзырадыр эртемденнерни белеткээр. Бо санал университеттериниң составынче эртем-шинчилел төптерин кириерин көрүп турар, ол чорук студентилер алган билиглерин практикага ажыглаарына дузалаар — оларның эргезинде кончуг күштүг чап-чаа лаборатория баазалары бар апаар. Эгелээшкени чедишкениг болган таварылгада, ыңдыг дээди өөредилге черлери бодунун девискээринге эртемниң болгаш экономиканың көскү хөгжүлдезиниң төптери апаар, ол чорук дээди квалификацияның аныяк тускай эртемниглерин эртем-шинчилел ажилдарынче катап эгидер арганы тургузар.

Национал төлевилел езугаар чаа университеттер ажыдып тургаш, амгы үениң чаа өөредилге программаларын ажилдап кылырын, оларны чаа өөредилге болгаш эртем дериг-херекселдери-биле дериин, башкыларның билиин бедидерин болгаш чаа өөредилге технологияларын шингээдирин көрүп турар.

Эки ажилдыг башкыларга чыл санында шаңнал акшалар тыпсырын шиитпирлеп турар. Кордакчыларны кандыг негелделер-биле депшидерил база шилигени кымнар чорударыл?

Чылдың-на ажык конкурс болгаш хөй-ниити экспертиза аргазы-биле ажил-чорудулгазы шаңналга төлептиг деп санаткан 10 муң башкыны чурттан шилээш, шаңнаар. Тилекчи башкыларның санын девискээрлер аайы-биле хоорай болгаш көдээ школачыларның санын көрүп тургаш тодарадыр. Башкы ажылында чаа өөредилге технологияларын чедишкениг ажыглап турар, ол ышкаш ажылында эш-өөрүнүң, өөреникчилериниң болгаш ада-иелерниң бедик үнелелин алган башкыларга деткимчени көргүзөр.

Шаңнал акшаның хемчээли 100 муң рубль болур. 2006 чылда ол сорулгаларга 1 млрд. рубльди үндүргөн.

Баштайгы конкурсту кажан эрттирерин планнап турарыл база бир дугаар шаңналды кажан тыпсырыл?

Түңнелдерни бо чылдың Башкылар хүнүнде үндүрер болгаш акша шаңналдарын ынчан тыпсыр.

Конкурстар бөгүн доостур

Бөгүн Кызыл хоорайга «2006 чылдың башкызы» Бүгү-Россия конкурсузунун республика этавы доостур. Дөрт хүн иштинде уламчылаан чогадыкчы конкурска республиканың кожуунарындан, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайлардан 18 башкы киришкен. Оларның 8-и эге класстар башкылары.

Киржикчи башкылар Кызыл хоорайның школаларына конкурска кичээлдерин эрттиргенер. Комиссия кежигүннери бо чылгы конкурсантыларның белеткелениң бедин демдегеп турар. Ол ыңдыг турар-даа ужурулуг, чүге дизе, конкурста чүгле дээди

категорияның башкылары киржиپ турар. Бо башкыларның чартыы Россия Федерациязының Президентизиниң бо чылгы грантызынче кол кордакчылар дизе кандыг-даа частырыг чок.

Конкурстун киржикчилери башкылар сөөлгү ийи хүнде кичээлдерни, мастер-класстарны болгаш педагогиктиг технологияларның камгалашкынын чоруткан.

Бөгүн «2006 чылдың кижизидикчи башкызы» деп республика конкурсузун база доостур. Ында 10 кижикчи «Тулган кижизидикчи башкы» ат дээш демисежиپ турар.

Арынны өөредилге, культура болгаш спорт килдизин белеткээн.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЛАРЫ

«Тыва Республикага тус чер референдумунуң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлузудулга палатазы 2006 чылдың февраль 22-де хулээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың март 10-да чулдуг деп көргөн

1 чуул. 2003 чылдың ноябрь 27-де үнген № 302 УХ-1 «Тыва Республикага тус чер референдумунуң дугайында» («Тувинская правда», 2004, март 5; декабрь 7; «Шын», 2004, апрель 14) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер:

1) 3 чуулде «Республиканың» деп сөстү «Республикага» деп сөс-биле солур;
2) 4 чуулдун 12 пунктузунда «50» деп санны «45» деп сан-биле солур;
3) 13 чуулду дараазында эдилге-биле бижир:

«13 чуул. Тус чер референдумунуң киржикчилериниң бүртүкел (учеду)

1. Тус чер референдумунуң бүгү киржикчилерин бүртүкээп (учетка алган) турар ужурулг.

2. Чогуур муниципалдыг тургузгунуң девискээринде чурттап турар тус чер референдумунуң киржикчилериниң бүртүкел (учеду) муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар) тус чер чагыргазының баштыңары боттандыра. Муниципалдыг тургузгунуң девискээринде тус чер референдумунуң киржикчилерин бүртүкээп (учеттаарыңа) тус чер референдумунуң киржикчилериниң чогуур девискээрге чурттап турары (албадал-биле көшкөннерге хамаарыштыр – ук девискээрге түр үеде турарының фактызы) үндезин болур. Айыттыг фактыны Россия Федерациязының хамаатыларының бүртүкел боттандырып турар органнарың киригени сан-медээлерге үндезилеп тодарадыр.

3. Тус чер референдумунуң киржикчилериниң – шериг кезектериниң турар чериниң иштинде чурттап турар шериг албан-хүлээлгелериниң, оларның өг-бүлелериниң кижигүннериниң болгаш өске-даа сонгукчуларның бүртүкел (учеду) шериг кезээниң командири боттандыра. Тус чер референдумунуң киржикчилериниң ол категориязын бүртүкээп (учеттаарыңа) шериг кезээниң чогуур албанының киригени сан-медээлерге үндезилеп тодарадыр турары, оларның шериг кезээниң турар чериниң иштинде чурттап турарының фактызы үндезин болур.

4. Россия Федерациязының иштинде турар чериниң болгаш чурттап турар чериниң аайы-биле Россия Федерациязының хамаатыларының бүртүкел, Россия Федерациязының девискээринге Россия Федерациязының хамаатызының бодун шынзыдып турар документилерин тыпсырышкыны болгаш солукунун боттандырып турар органнар айда бирден эвээш эвес катал Россия Федерациязының хамаатызынга паспортту тывысканының болгаш солаанының, Россия Федерациязының хамаатыларын чурттап турар чериниң аайы-биле (албадал-биле көшкөннерге хамаарыштыр – турар чериниң аайы-биле) бүртүкээниң база бүртүкел учедундан ужулганының, паспортту доктаадып тургускан чурумну хажыдып тывысканының фактыларының дугайында медээ-дыңнадыглары хамаатыларының дараазында хууда медээ-дыңнадыглары: фамилиязын, адын, адазының адын, төртүтүнген чыл, ай, хүнүн, төрүтүнген черин, эри-кызын, хамааты байдалын, чурттап турар чериниң адресин (албадал-биле көшкөннерге хамаарыштыр – турар черин), хамаатының бодун шынзыдып турар документиниң хевирин, ол документиниң сериязын болгаш дугаарын, документини тывыскан органның адын азы кодуң, документини тывыскан чыл, ай, хүнүн айтыпшаан, муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) тус чер чагыргазының баштыңына кириер.

5. Хамааты байдалдар актыларының бижидилге органнары айда бирден эвээш эвес катал Россия Федерациязының хамаатыларының өлгөнүнүн фактыларының дугайында сан-медээни муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) тус чер чагыргазының баштыңына кириер.

6. Шериг учеду боттандырып турар органнар үш айда бирден эвээш эвес катал шериг албаның келдиркен (керээ-биле кирген) база шериг албаныңдан халашкан Россия Федерациязының хамаатыларының дугайында, а кеземче-хүсселде системазының органнары (албан черлери) – судтун шиткелли-биле хоругдал черлеринде турар хамаатыларының дугайында сан-медээни муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) тус чер чагыргазының баштыңына кириер.

7. Суд хамаатыны бот-башкарып шыдавас деп санаарының дугайында, а ол ышкаш моон мурнунда судтун бот-башкарып шыдавас деп санааны хамаатыны бот-башкарып шыдаар деп санаарының дугайында шитпир хүлээп алгаш, хүлээп алган шитпириниң дугайында муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) тус чер чагыргазының баштыңына дыңнадыр.

8. Бо чуулдун 4-7 дугаар пункттарында айтыганын сан-медээлери муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның) тус чер чагыргазының баштыңына кириер.

9. Тус чер референдумунуң киржикчизи бодунуң дугайында документиткен медээлер-биле (амы-хуунуң медээ-дыңнадыглары-биле), оон иштинде машина-биле номчуур эдилекчилерде бижиттинген медээлер-биле шалтаразын чок таныжар, оон долу четчезин болгаш шыңга дүүшкээп хандырап сорулга-биле ол медээни чедир тодарадыр эргелиг, а ол ышкаш ол медээни кым, кандыг сорулгага ажылгап турганын азы ажылгаанын, ону кым база кымга бергенин билип алыр эргелиг.

4) 14 чуулде: 2 пунктуда «эргелиг» деп сөстү «идепкейжи эргелиг» деп сөстер-биле солур,

4 пунктуда «ону кылырыңа төлээлеткен орган азы тус чер бот-башкарылганың төлээлеткен албан-дужаалдыг кижизи» деп сөстерни «муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар) тус чер чагыргазының баштыңы» деп сөстер-биле солур;

5 пунктуда «күрүнениң автоматчыткан медээ системазы» деп сөстерни «Сонгудалар» Россия Федерациязының күрүнениң автоматчыткан системазы» (моон сонгаар «Сонгудалар» КАС») деп сөстер-биле солур; дараазында уткалыг 5.1. пунктуу немээр: «5.1. Тус чер референдумунуң киржикчилериниң дугайында сан-медээлер кириген кижилер ол сан-медээлериң шыңга дүүшкээ болгаш долу четчези дээш, а ол ышкаш оларны өй-шаанда кириери дээш харысалгалыг болур.»;

6 пунктуу дараазында уткалыг домак-биле немээр: «Муниципалдыг тургузгунуң сонгудал комиссиязы (девискээр комиссиязы) чаңгыс ол-ла референдумда Россия Федерациязының хамаатызын референдумунуң аңгы-аңгы участоктарында тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзыларыңче киригениң фактызын илереткенде, чогуур комиссия тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызын участок комиссияларыңга дамчыдарының бетинге чедир айыттыг даңзыларда частырылганы азы шын эвес чүүлдерни чок болдураарының талазы-биле ажылды чорудар.»;

7 пунктууң дөртүк домакта «оларның алганы бюллетень бүрүзү дээш» деп сөстерниң соонга «бодунуң паспортунуң азы хамаатының паспортунуң солуп турар документиниң сериязын болгаш дугаарын» деп сөстерни немээр.»;

8 пунктуда бирги домакты «даңзыны тургускан» деп сөстер-биле немээр;

9 пунктуда «25» деп санны «20» деп сан-биле солур;

11 пунктуда «орай эвезте» деп сөстерни ап кааптар;

12 пунктуда: ийги домакта «медегел» деп сөстү «медеглекчиниң дыңнатканы медээ-дыңнадыглар» деп сөстер-биле, «чок болза билдирешкин ээзинге билдирешкинге харыы бээринден ойталаан чылдагаанын айтыпшаан, бижимел харыыны бээр» деп сөстерни «чок болза билдирешкинни хүлээвезиниң дугайында шитпирни үндүрүп, чүге хүлээвезиниң чылдагаанын айтыпшаан, ол шитпирниң шынзыткан хоолгазын билдирешкин ээзинге тыпсыр» деп сөстер-биле солур;

дөртүк домакта «күрүнениң автоматчыткан медээ системазы» деп сөстерни «Сонгудалар» КАС» деп сөстер-биле, «айтып туралар» деп сөстерни «айтып турар» деп сөстер-биле солур, «факт болгаш» деп сөстерни ап кааптар;

бешки домакта «Участок комиссиязының шитпирин» деп сөстерни мурнунга «Россия Федерациязының хамаатызын референдум киржикчилериниң даңзызыңче кириериниң дугайында билдирешкинни хүлээвезиниң дугайында» деп сөстерни немээр;

13 пунктуу дараазында эдилге-биле бижир: «13. Түр үениң черлеринде турар, ажылы үзүктел чок эргилишкениң бүдүрүлгелерде ажылдап турар болгаш ажылдыг (эзлекчин) үргүлчүлдерин кызырары болдунмас чамдык хевириниң ажылдарында хаара туттунган тус чер референдумунуң киржикчилерин, а ол ышкаш шериг кезээниң турар черинден дашкаар черлерде турар шериг албан-хүлээлгелериниң санындан тус чер референдумунуң киржикчилерин бадылаашкын хүнүңге чедир үш хонуктан орай эвезте участок комиссиязыңга киригени амы-хууда бижимел билдирешкинне үндезилеп, оларны участок комиссиязының шитпирин-биле оларны түр үеде турар черинде референдум участогунда референдум киржикчилериниң даңзызыңче кириер. Ол дугайында медээни тус чер референдумунуң ук киржикчилерин чурттап турар чериниң аайы-биле даңзылаттырган участок комиссиязының муниципалдыг тургузгунуң (девискээр комиссиязының) чогуур сонгудал комиссиязын дамчыштыр дамчыдар. Участок комиссиязы тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызында «Онза демделгелдер» деп одуруга «№... референдум участогунда тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызыңче кири бижиттирген» деп демделгелди кылып, референдум участогунуң дугаарын айтыр. Тыва Республиканың девискээринде чурттап турар черинде бүртүкел чок тус чер референдумунуң киржикчилерин оларның бадылаашкын хүнүңге чедир бир хонуктан орай эвезте участок комиссиязыңга кириген билдирешкинне үндезилеп, участок комиссиязының шитпирин-биле референдумунуң ыңдыг киржикчилериниң бадылаашкынын чорудары-биле үстүнде турар комиссияның шитпирин эзугаар тургускан азы тодараткан референдум участоктарыңга тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызыңче кириген туруп болур.»;

дараазында уткалыг 14.1. пунктуу немээр: «14.1. Тус чер референдумунуң түңнелдерин албан езузу-биле парлаан соонда, тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызында тус чер референдумунуң киржикчилериниң дугайында медээни тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызында тус чер референдумунуң киржикчилериниң дугайында сан-медээлериң четчелеп тодарадырыңа ажылгаан туруп болур.»;

5) 16 чуулде: 2 болгаш 5 пунктларда «муниципалдыг тургузгунуң баштыңы (бир эвес муниципалдыг тургузгунуң уставында ыңдыг албан-дужаал көрдүмнээ болза, – тус чер бот-башкарылганың төлээлекчи органының төлээлеткен кижизи)» деп сөстерни «муниципалдыг районунуң (кожуунунуң), хоорай округунуң (Кызыл, Ак-Довурак хоорайлар) тус чер чагыргазының баш-

тыңы, чурттакчылыг черин тус чер чагыргазының баштыңы» деп сөстер-биле солур;

3 пунктуда «беш хонук» деп сөстерни «үш хонук» деп сөстер-биле солур;

5 пунктууң ийги абзазында «девискээр комиссиязы боттандыра» деп сөстерни «муниципалдыг тургузгунуң (девискээр комиссиязының) сонгудал комиссиязы боттандыра» деп сөстер-биле солур;

6) 17 чуулде: дараазында уткалыг 5.1. пунктуу немээр:

«5.1. Тус чер референдумун эрттирериниң талазы-биле эгелекчи бөлүк бо Хоойлуну хажыткан таварылгада, чогуур комиссия тус чер референдумун эрттирериниң талазы-биле ол эгелекчи бөлүккө сагындырып үндүрүр эргелиг, ону тус чер референдумунуң киржикчилериниң кичээнгинге массалыг информация чепсектерин таварыштыр, чок болза өске арга-биле дамчыдып чедирер.»;

10 пунктуу дараазында уткалыг домак-биле немээр: «Бир эвес адаанда турар комиссия айтырыгың дагын катап сайгарып көрбээн таварылгада, ол айтырыгың алыс утказыңга хамаарышкан шитпирни үстүнде турар комиссия хүлээп алыр эргелиг.»;

7) 19 чуулде: 1 пунктууң ийги домаан ап кааптар;

6 пунктуда «15» деп санны «20» деп сан-биле солур;

8) 20 чуулде: 3 пунктууң үшкү домаанда «тургузар» деп сөстү «эвээш эвезти тургузар ужурулг» деп сөстер-биле солур;

4 пунктууң үшкү домаанда «өске-даа социал төлээшкн» деп сөстерниң соонга «а, ол ышкаш ачы-буян дузазын көргүскенде» деп сөстерни немээр.»;

9) 21 чуулде: 2 пунктуда «25» деп санны «10» деп сан-биле солур;

5 пунктуда «өске-даа социал төлээшкн» деп сөстерниң соонга «а, ол ышкаш ачы-буян дузазын көргүскенде» деп сөстерни немээр.»;

8 пунктуда «25» деп санны «10» деп сан-биле солур;

11 пунктууң иштики «б» пунктузунда «20» деп санны «10» деп сан-биле солур;

10) 27 чуулду дараазында уткалыг 6.1. пункт-биле немээр:

«6.1. Күрүне албан-дужаалын азы сонгудалдыг муниципалдыг албан-дужаалдыг ээлеп турар кижилер тус чер референдумунуң айтырыгыларының талазы-биле суртаал чорудар, оон иштинде телерадио-дамчыдылга организацияларының каналдарында, өйлеп-өйлөп үнер парлагга үндүрүлгелеринге, суртаал материалдарын парлап үндүрер болгаш тарарды эргелиг, ыңчалза-даа бодунуң албан-дужаалының азы албан байдалының артык күштүүн ажыглаар эргези чок.»;

11) 28 чуулдун 2 пунктузунда «30» деп санны «28» деп сан-биле солур, «бадылаашкынар» деп сөстүн соонга «болгаш бадылаашкынар хүнүңге чедир бир хонук бурунгаар тус черини шагы-биле тик шак турда төнер» деп сөстерни немээр.»;

12) 33 чуулде: дараазында уткалыг 1.1. пунктуу немээр:

«1.1. Парлаан суртаал материалдарын кылырының талазы-биле ажылдар күүседип азы ачы-дуза чедирип турар организациялар, хуу сайгарлыкчылар тус чер референдумун эрттирериниң талазы-биле эгелекчи бөлүккө, тус чер референдумунуң киржикчилериниң өске-даа бөлүктөрүнө ол материалдарны кылганының төлөвиринге ден байдалдарны хандырап хүлээлгелиг. Айыттыганын организацияларының, хуу сайгарлыкчыларын парлаан суртаал материалдарын кылырының талазы-биле ажылдар күүседип азы ачы-дуза чедирер эрге чок.»;

7 пунктууң бирги домакта «(девискээр сонгудал комиссиязының)» деп сөстерниң соонга «бадылаашкын хүнүңге чедир 30 хонуктан орай эвезте» деп сөстерни немээр.»;

13) 35 чуулдун 6 пунктузунга «болгаш болдунган хажыдышкынарны чок кылырының талазы-биле хемчеглерни алыр» деп сөстерни немээр.»;

14) 38 чуулдун 10 пунктузунуң ийги домакта «а артып калган акша-хөренгилерни» деп сөстерниң соонга «бадылаашкын хүнүңден 60 хонук эрткенде» деп сөстерни немээр.»;

15) 40 чуулдун 1 пунктузунда «муниципалдыг тургузгунуң баштыңы (бир эвес муниципалдыг тургузгунуң уставында ыңдыг албан-дужаал көрдүмнээ болза, – тус чер бот-башкарылганының төлээлекчи органының төлээлеткен кижизи)» деп сөстерни «чогуур муниципалдыг тургузгунуң тус чер чагыргазының баштыңы» деп сөстер-биле солур;

16) 42 чуулде: 2 пунктуда «3» деп санны «1,5» деп сан-биле солур;

3 пунктуда «25 хонуктан» деп сөстерни «10 хонуктан» деп сөстер-биле солур;

4 пунктуу дараазында эдилге-биле бижир:

«4. Тус чер референдумунга бадылаашкын болуп турда, бюллетенге тус чер референдумунче кедүрүп үндүрген айтырыгың сөзүглел парлаан болгаш бадылап турар кижиниң күзөл-соруунуң хевирлерин айткан «Ие» азы «Чок», чок болза «Ол дээш» азы «Удур» деп сөстерни кириер болгаш оларның дужунга хос хана-карактарны арттыра. Бир эвес тус чер референдумунче нормативтиг актының төлөвилел үндүргенде, ыңчан бюллетенге оон сөзүглелди, чок болза ол нормативтиг актының адын айтыр.»;

6 пунктууң бирги домакта «оон соонда акт езугаар дамчыдып бээр» деп сөстерниң соонга

«о, оларга дамчыдып берип турар бюллетенерни долдурганың хүн, ай, чылын болгаш шагын, а ол ышкаш санын айтыр» деп сөстерни немээр, ийги домакта «акт езугаар» деп сөстерни ап кааптар болгаш «ол дугайында акт тургузар» деп сөстерни немээр, дараазында уткалыг бешки домакты немээр: «Муниципалдыг тургузгунуң (девискээр комиссиязының) сонгудал комиссиязы чогуур полиграфия организациязында бюллетенерни алырыңга чедир ийн хонуктан орай эвезте, ол комиссияның кижигүннеринге бюллетенерни дамчыдып бээр черин база үениң, бюллетенерни узуткаарының дугайында шитпирни хүлээп алыр ужурулг.»;

9 пунктуда «20» деп санны «18» деп сан-биле солур, «үш хонуктан» деп сөстерни «бир хонуктан» деп сөстер-биле солур, «(оон иштинде хуусаа бетиниң бадылаашкыны)» деп сөстер-биле немээр;

10 пунктуда «90» деп санны «70» деп сан-биле солур, дараазында уткалыг домак-биле немээр: «Участок комиссияларыңга бюллетенерни дамчыдып берип турда, оларның кезек бурзунуң санаашкынын болгаш чемдик-тудууларының аңгылаашкынын чорудар, чемдик-тудуу бюллетенерни (оларны илередип тыпканда) бюллетенерниң дамчыдышкыны боттандырып турар комиссияны кижигүннери узуткаар, ол дугайында акт тургузар.»;

17) 43 чуулдун 9 пунктузунуң үшкү домаан дараазында эдилге-биле бижир: «Комиссияның бадылаар эргелиг кижигүнүң чогуур демделгел кылгаш база бодунуң холунуң үжүү-биле шынзыткан үрелген бюллетенни участок комиссиязының секретары ол ышкаш база хол үжүүн салып шынзыдар, оон соонда ыңдыг бюллетенни доп-дораан үттеп күш чок болдураар.»;

18) 44 чуулде: 1 пунктуу дараазында уткалыг домак-биле немээр: «Комиссия тус чер референдумунуң киржикчилерин билдирешкинине айыттыганын хуусаа бетинде бадылаашкынын чылдагаанын хынаар эргелиг база ол чылдагаан бадыткаттынмаан таварылгада, хуусаа бетинде бадылаашкынын бюллетен бээринден ойталаар хүлээлгелиг.»;

7 пунктууң үшкү домаанда «адаандан» деп сөстү «оң талазында» деп сөстер-биле солур, «Ие» болгаш «Чок» деп сөстерниң соонга ««Ол дээш» болгаш «Удур» деп сөстерни немээр.»;

9 пунктуда «20» деп санны «15» деп сан-биле солур;

дараазында уткалыг 11-20 пунктлар-биле немээр:

«11. Бир эвес референдумунуң чогуур участогунда тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызыңче кири бижиткен тус чер референдумунуң киржикчилерин чамдык бөлүктөри бадылаашкын оран-савазында элзэн ырак черлерде турар, олар-биле транспорт харылзаазы чок азы харылзаажыры нарыыдаан (ырак-узак болгаш чедери берге черлерде болгаш ыңдыг чергелиг) таварылгада, участок комиссиязы муниципалдыг тургузгунуң сонгудал комиссиязы-биле (девискээр сонгудал комиссиязы-биле) дугуржуп сумелешкенин езугаар тус чер референдумунуң киржикчилериниң ол бөлүктөрүн бадылаашкынын хуусаа бетинде, ыңчалза-даа бо чуулдун 12-18 пунктларында доктаатыганын чурум езугаар бадылаашкын хүнүңге чедир 15 хонуктан орай эвезте, чорудар эргелиг.»;

12. Бо чуулдун 11 пунктузунда айтыганын хуусаа бетиниң бадылаашкынын чорударда бадылаашкына ап чоруур хааржактарны ажыглаар, оларны санын муниципалдыг тургузгунуң сонгудал комиссиязы (девискээр сонгудал комиссиязы) тус чер референдумунуң участок бурзунуң аңгы тодарадыр. Хуусаа бетиниң бадылаашкынын чорударыңа чедир участок комиссиязының оран-савазының иштинге бадылаашкыны ажыглаар-биле ап чоруур куруг хааржактарны участок комиссиязының кижигүннериниң хөйүңге, а ол ышкаш бо чуулдун 18 дугаар пунктунда айтыганын кижилер турда көргүзөр, ол дугайында актыны тургузар. Оон соонда бадылаашкына ап чоруур куруг хааржактарны таңмалаар (пломбалаар).»;

13. Бадылаашкын оран-савазында дашкаар черлерге хуусаа бетиниң бадылаашкынын участок комиссиязының ийден эвээш эвес бадылаар эргелиг кижигүннери чорудар, олар бодунга участок комиссиязыңга баш бурунгаар таңмалап каан (пломбалап каан) бадылаашкына ап чоруур хааржактыг, доктааткан майыктын болур-чогуур санын бюллетенерлиг, хуусаа бетиниң бадылаашкынын чорудары-биле оларның бар чыдары тус чер референдумунуң киржикчилериниң дугайында медээ-дыңнадыглары айтыкан тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызында ушта бижилгелиг, чок болза тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзылыг, а ол ышкаш тус чер референдумунуң киржикчилериниң бюллетен долдурар эргежок чугула бижир херекселдерлиг (карандаштан аңгыда) болуп ужурулг.»;

14. Хуусаа бетинде бадылап турар тус чер референдумунуң киржикчизи тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызында ушта бижилгеле азы тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызыңга участок комиссиязының хуусаа бетиниң бадылаашкынын чорудуп турар кижигүннери хол үжүү-биле бюллетенни бергениң фактызын шынзыдып ап салыр, тус чер референдумунуң киржикчизи хуусаа бетинде бадылаан деп демделгелди кылып, бадылаашкынын хүн, ай, чылын болгаш шагын айтыр. Бир эвес тус чер референдумунуң киржикчизи тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызында ушта бижилгеле ап салган болза, айыттыганын демделгелдерни, а ол ышкаш паспорттун азы ону солуп турар документиниң сериязын болгаш дугаарын хуусаа бетинде бадылаашкынын чорудуп доосканын соонда тус чер референдумунуң киржикчилериниң даңзызыңче кири бижир. Тус чер референ-

думунун киржикчилериниң даңзындан ушта бижилгени тус чер референдумунун киржикчилериниң даңзы-биле кады шыгжаар.

15. Тус чер референдумунун киржикчизи бюллетеньни долдураар болгаш бо Хоойлунун 43-кү чүүлүндө көрдүнгөн чурум езугаар бадылаашкыга ап чоруур хааржакче кири сугар.

16. Хуусаа бетиниң бадылаашкынын чорутканын дугайында акт тургузар, аңаа бадылаашкынын хүнүн болгаш шагын, хуусаа бетинде бадылаашкыга киржири-биле бюллетеньнер алган тус чер референдумунун киржикчилериниң санын, участок комиссиязынын кежигүннериниң болгаш бадылап турда турган еске-даа кижилериниң фамилияларын айтыр. Айыттыганын актыны бадылаашкыга ап чоруур хааржак-биле кады шыгжаар.

17. Хуусаа бетинде бадылаашкынын чорудуп дооскан үеден эгелеп, бадылаашкыга ап чоруур хааржактарда бюллетеньнер сугар калбак үттери участок комиссиязынын даргазы дуглап таңмалаар. Бадылаашкыга ап чоруур хааржактарнын кадагаланын участок комиссиязынын секретары хандыраар. Референдум участогунга тус чер референдумунун киржикчилериниң бадылаашкынын санаашкынын эгелээже чедир бадылаашкыга ап чоруур хааржактарны чазып ажитпас. Тус чер референдумунун хуусаа бетинде бадылаан киржикчилериниң кири сукканы бюллетень-

нерлиг бадылаашкыга ап чоруур хааржактарны бадылаашкын хүнүндө бадылаашкын оран-савазынды дашкаар черлерге бадылаашкын чорударына ажыглаары хоругул.

18. Хуусаа бетинде бадылаашкынын эрттирип турда, референдумун үстүндө турар комиссиязынын кежигүнү азы референдум эрттирериниң талазы-биле эгелекчи бөлүктүн төлээлеткен төлээзи, хайгааракчылар, а ол ышкы массалык информация чепсектериниң төлээлери киржи болур эргелиг. Бадылаашкыга ап чоруур хааржактарны ажыглавышаан хуусаа бетинде бадылаашкынын чорудуп турда, участок комиссиязы хайгааракчыларга хуусаа бетинде бадылаашкынын чорудары-биле үнүп чоруп турар участок комиссиязынын бадылаар эргелиг кежигүннеринге дең арга-шинектерни берип, оларнын бадылаашкын чорудар черге чедер аргазын хандыраар ажурлуг.

19. Хуусаа бетинде бадылаашкынын чүгүле чогуур участок комиссиязынын шитпири-биле доктааткан үедө чорудар болгаш ону референдум киржикчилериниң болгаш бо чүүлүн 18 дугаар, пунктунда айыттыганын кижилериниң кичээнгейинге массалык информация чепсектерин таварыштыр база (азы) еске-даа арга-биле хуусаа бетинде бадылаашкынын хүнүндө чедир беш хонуктан орай эвесте дамчыдып чедирген турар ажурлуг.

20. Хуусаа бетинде бадылаашкынын эртти-

рип турда, участок комиссиязы бадылаашкынын чажыт байдалын хандыраар, тус чер референдумунун киржикчилериниң күзел-сорук илередишинин өскерти арга-шинекти болдурбас, бадылаашкынын түннелдерин болгаш тус чер референдумунун түннелдерин тодарадып турда бюллетеньнерниң болгаш тус чер референдумунун киржикчилериниң бадылаашкынын учедунун кадагаланын хандыраар хүлээлгелиг.;

19) 45 чүүлүн 8 пунктунда («ынчалза-даа үштен хөй эвес») деп сөстөрнү уштур;

20) 46 чүүлде: 2) пунктунун иштики «г» пунктунда «ады» деп сөстү «бадылаашкын чорудар оран-саванын» адреси болгаш «ады» деп сөстөр-биле солугу;

2) пунктунун иштики «д» пунктунун дараазында уткалыг он үш болгаш он дөрткү абзацтар-биле немээр;

«12 одуруг: чидирген бюллетеньнерини саны;

13 одуруг: ап турда, санавайн барган бюллетеньнериниң саны.»;

2) пунктунун иштики «д» пунктунда он үшкү абзацты он бешкү абзац кылдыр санаар, ында «12 одуруг» деп сөстөрнү «14 одуруг» деп сөстөр-биле солугу, «Ийе» болгаш «Чок» деп сөстөрнү соонга, ««Ол дээш» болгаш «Удур» деп сөстөрнү немээр»;

«Тус чер бот-башкарылга органның социал хөлезилел керээлерин езугаар бээр чурттаар оран-саваларын хереглеп турар деп байдалдыг хамаатыларнын учедун чорударынын чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун 5-ки чүүлүгө өскерилгени кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың февраль 22-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың март 9-та чүүлүгү деп көргөн

1 чүүл. 2005 чылдың ноябрь 24-те №1421 УХ-1 «Тус чер бот-башкарылга органның социал хөлезилел керээлерин езугаар бээр чурттаар оран-саваларын хереглеп турар деп байдалдыг хамаатыларнын учедун чорударынын чурумунун дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунун («Тувинская правда», 2005 чылдың декабрь 13) 5-ки чүүлүгө 1-ги кезээниң 3-кү пунктунун дараазында эдилге-биле бижип, өскерилгени кириер: «Россия Федерациязының Чурттаар оран-

сава кодекси-биле көрдүнгөн хуусаа төнмээн үедө хамаатылар боттарынын чурттаалга байдалдарын сагышты-биле баксырадырынын талазы-биле чоруктар кылганда».

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1710 УХ-1 2006 чылдың март 17.

«Күрүнениң чер кадастрының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың февраль 22-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың март 9-та чүүлүгү деп көргөн

1 чүүл. 2000 чылдың июнь 16-да үнген № 481 «Күрүнениң чер кадастрының дугайында» («Тувинская правда», 2000 чылдың июнь 27; 2001 чылдың январь 23, июль 14) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер: 1) 7 чүүлүн ийги кезээнде «болгаш Тыва Республиканың» деп сөстөрнү ап кааптар; 2) 7 чүүлүн үшкү кезээнде «Тыва Республиканың» деп сөстөрнү «Россия Федерациязының» деп сөстөр-биле солугу; 3) 17 чүүлүн үшкү кезээнде «пунктуда» деп сөстү «кезээнде» деп сөс-биле солугу;

4) 20 чүүлүн ийги кезээниң сес дугаар абзазында «бо пунктуда» деп сөстөрнү «бо кезекте» деп сөстөр-биле солугу;

5) 22 чүүлүн ийи дугаар кезээнде «чүгүле күрүнениң чер кадастрын чорударына ажыглаар» деп сөстөрнү «федералдыг бюджетке кири санаар» деп сөстөр-биле солугу.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1717 УХ-1 2006 чылдың март 15.

«Черни экижидериниң дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың февраль 22-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың март 9-та чүүлүгү деп көргөн

1 чүүл. 1997 чылдың март 18-те үнген № 741 «Черни экижидериниң дугайында» («Тувинская правда», 1997 чылдың июнь 26; 2001 чылдың май 24; 2004 чылдың декабрь 31; Тыва Республиканың хоойлужудулга чыныдызы, 2001 чылдың июль 25, №2, ар. 144) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер: 1) 18 чүүлүн ийги абзазында «болгаш кожуннарнын» деп сөстөрнү ап кааптар; 2) 32 чүүлүн ийи дугаар кезээнде «болгаш

Тыва Республиканың» деп сөстөрнү ап кааптар;

3) 38 чүүлде «болгаш Тыва Республиканың» деп сөстөрнү ап кааптар.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелеп күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1713 УХ-1 2006 чылдың март 15.

«Тыва Республиканың девискээринге административтиг харысалга дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың февраль 22-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың март 10-да чүүлүгү деп көргөн

1 чүүл. 2003 чылдың февраль 14-те үнген № 153 «Тыва Республиканың девискээринге административтиг харысалга дугайында» (2004 чылдың май 5-те үнген № 510 УХ-1; 2004 чылдың декабрь 29-та үнген № 996 УХ-1; 2005 чылдың июль 4-те үнген № 1351 УХ-1; 2005 чылдың декабрь 28-те үнген № 1495 УХ-1) Тыва Республиканың хоойлуларынның эдэ бижилгезинге («Тувинская правда», 2003, февраль 20; 2004, декабрь 31; 2005, декабрь 30; «Шын», 2004, май 28) Тыва Республиканың Хоойлузунга дараазында өскерилгелерни кириер: 1) Дараазында уткалыг 6² эгени немээр: «6² эге»

гаал онаарына азы сагындырыг бээринге чедирер.

6². 2 чүүл. 1. Тыва Республиканың өмүнээзинден Тыва Республиканың күрүнө эт-хөреңгизин эргелеп чорударынын болгаш башкараарынын талазы-биле бүрүн эргелерин үлөп берген Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органының чөлпээрели чокка республика өнчүзүндө туруп турар шимчевес эт-хөреңги (улус чурттаарын турар фондунун) объектилерин башкараары, -

албан-дужаалдыг кижилерге күш-ажыл төлевериниң эң биче хемчээлини дөртөндөн бежен чедир хемчээлге административтиг торгаал онаарына чедирер.

2. Чогуур долдуртунган документилери чок, чок болза шимчевес эт-хөреңги объектилериниң (улус чурттаарын турар фондунун) доктаадып тургускан нормазы болгаш ажыглаарынын дүрүмү база тудуп тургузары үрелишинин республика өнчүзүндө турар шимчевес эт-хөреңги объектинин ажыглаары—

хамаатыларга күш-ажыл төлевериниң эң биче хемчээлини ондан он беш чедир хемчээлге; албан-дужаалдыг кижилерге — күш-ажыл төлевериниң эң биче хемчээлиниң чээр-биден үжен чедир; юридиктиг эргелиг черлерге — күш-ажыл төлевериниң эң биче хемчээлиниң ийи чүстен үш чүс чедир хемчээлге административтиг торгаал онаарына чедирер.»

2) 7.1 чүүлүн 1-ги кезээнде дараазында уткалыг 16 дугаар пунктуну немээр:

«16) бо Хоойлунун 6².1, 6².2 чүүлдеринде көрдүнгөн административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкенириниң дугайында, - Тыва Республиканың өмүнээзинден Тыва Республиканың күрүнө эт-хөреңгизин эргелеп чорударынын болгаш башкараарынын талазы-биле бүрүн

эргелерни үлөп берген күсөкчи эрге-чагырга органының албан-дужаалдыг кижилери.»;

3) 7.2 чүүлде: а) дараазында уткалыг 3.1 кезекти немээр: «3.1. Бо Хоойлунун 6².1, 6².2 чүүлдеринде көрдүнгөн административтиг хоойлу-дүрүм үрээшкенириниң дугайында херектерни Тыва Республиканың өмүнээзинден Тыва Республиканың күрүнө эт-хөреңгизин эргелеп чорударынын болгаш башкараарынын талазы-

биле бүрүн эргелерни үлөп берген күсөкчи эрге-чагырга органының удуртукчузу көөр.»

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден эгелээш, 10 хонук эрткен соонда күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1707 УХ-1 2006 чылдың март 15.

«Тыва Республикада назы четпээннерниң хайгаарал чок болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чорунга удур хемчеглер системазынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга өскерилгелер кириериниң дугайында

Хоойлужудулга палатазы 2006 чылдың февраль 22-де хүлээп алган Төлээлекчилер палатазы 2006 чылдың март 9-та чүүлүгү деп көргөн

1 чүүл. 2004 чылдың декабрь 29-та №1165 УХ-1 «Тыва Республикада назы четпээннерниң хайгаарал чок болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чорунга удур хемчеглер системазынын дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга («Тувинская правда», 2005 чылдың март 25) дараазында өскерилгелерни кириер: 1) 2 чүүлде: үшкү абзацты «ада-иелериниң азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

алдыгы абзацта «спирттиг суксуннар» деп сөстөрнү «арага болгаш спирт холумактыг продуктулар, пиво болгаш ооң үндезининге кылыр суксуннар» деп сөстөр-биле солугу;

чедиги абзацты «ада-иелери азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

дараазында уткалыг абзац-биле немээр: «пиво болгаш ооң үндезининге кылыр суксуннар, - белең продукциянын хемчээлиниң 0,5 хууздундан хөй этилдинг спирт холумактыг пиво болгаш этилдинг спирттиң холумаан айыткан пивонун үндезининге кылыр суксуннар.»;

2) 4 чүүлүн 1 кезээнде «бо пунктуда» деп сөстөрнү «1 кезекте» деп сөстөр-биле солугу;

3) 6 чүүлүн дөрткү абзазын «ада-иелериниң азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

4) 7 чүүлде: 1) кезээниң 1 пунктунун «ада-иелериниң азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

2) кезээниң 1 пунктунун «ада-иелериниң азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

3) кезээнде: 1) пунктуну «ада-иелери-биле азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

2) пунктуну «ада-иелериниң азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

5) 8 чүүлү дараазында эдилге-биле бижир: «8 чүүл. Тыва Республиканың өөредилгени удуртур органы болгаш өөредилге албан черлери

1. Өөредилгени удуртур органнар боттарынын эргезиниң иштинге: 1) назы четпээннерниң өөредилгезиниң талазы-биле хоойлужудулганың сагылгазын контролдаар;

2) өөредилге удуртур органнарнын ажык болгаш хаагыл хевирин тускай өөредилге-кижизилде албан черлеринин, өскүс уругларга болгаш ада-иезинин ажаал-тежээли чок арктан уругларга өөредилге албан черлеринин, а ол ышкы сайзыралында болгаш аажы-чаңында хажыдышкынын назы четпээннерге педагогиктиг болгаш еске-даа дуза чедирип турар еске-даа өөредилге албан черлериниң четкизин хөжүдүрениң талазы-биле хемчеглерни боттандыраар;

3) назы четпээннерниң чайгы дыштанылгазын, хостуг шагын болгаш ажылга хаара тударын организаастарына киржир;

4) өөредилге албан черлеринде кичээлдерни чөптүг эвес чылдаган-биле үзүп азы доктаамал эрттирип турар назы четпээннерниң учедун чорудар;

5) практикага өөредилге албан черлериниң назы четпээннерниң хоойлу сагыыр аажы-чаңын тургузарынче уялган программалар болгаш методикалар ажылдарын ажилдап кылыр болгаш непертедир;

6) сайзыралында болгаш аажы-чаңында хажыдышкынын назы четпээннерни илередир психологтук-эмчи-педагогика комиссияларын тургузар, оларнын комплекстиг шинчилгезин чорудар болгаш оларга психологтук-эмчи-педагогиктиг дуза көргүзүрүнүн, назы четпээннерни ооз ыңайгы өөредилгезинин болгаш кижиздилгезинин хевирлерин тодарадырынын талазы-биле сүмелерни белектээр.

2. Ниити өөредилгениң ниити билгил албан черлери, эге профессионал, ортумак профессионал эртемниң өөредилге албан черлери болгаш өөредилге чорудулгазын боттандырып турар еске-даа албан черлери айыттыганын албан черлериниң уставтарына азы оларнын дугайында дүрүмнерге дүшүр:

1) сайзыралында болгаш аажы-чаңында хажыдышкынын бир болза өөредилгези

берге назы четпээннерге социал-психологтук база педагогиктиг дузады чедирер;

2) социал айыылдыг байдалда турар, а ол ышкы өөредилге албан черлеринде кичээлдерни чөптүг эвес чылдаган-биле үзүп азы доктаамал эрттирип турар назы четпээннерни илередир, оларнын кижиздилгезинин база оларнын үндезин ниити эртемни чедип алырынын талазы-биле хемчеглерни алыр;

3) социал айыылдыг байдалда турар өгбүлелерни илередир болгаш оларга уругларны өөредиринге болгаш кижиздилгезинин дузады чедирер;

4) өөредилге албан черлеринге хөйге чедирин болгаш методикаларны боттандыраарынын талазы-биле хемчеглерни боттандыраар.»;

6) 9 чүүлде: 1) пунктуну үшкү абзазын «ада-иелериниң азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

2) пунктуну «карактал чок болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чорук» деп сөстөрнү соонга «а ол ышкы нийтиелге удур хөдөлишкенин» деп сөстөр-биле немээр;

7) 11 чүүлүн алдыгы абзазында «спирттиг суксуннар» деп сөстөрнү «арага болгаш спирт холумактыг продуктулар, пиво болгаш ооң үндезининге кылыр суксуннар» деп сөстөр-биле солугу;

4) пунктуну «назы четпээннерниң ада-иелери азы» деп сөстөрнү соонга «еске-даа» деп сөс-биле немээр;

10) 18 чүүлде: 1) мезээн дараазында эдилге-биле бижир: «1. Назы четпээннерниң хайгаарал чок болгаш хоойлу-дүрүм үрээр чорунга удур хемчеглер системазынын органның болгаш албан черлеринин саң-хөө хандырылганын федералдыг бюджеттин акша-хөреңгилеринден болгаш Тыва Республиканың республика бюджетинин акша-хөреңгилеринден айыттыганын органның болгаш албан черлеринин ажил-чорудулгазын ашаландыраарынын доктааттыганын чурумун өөрип көрүшүшкенин боттандыраар. Ашаландырышкынын немелде дөстери кылдыр Россия Федерациязынын хоойлужудулгазы-биле хоруваан ачы-дуза дадывырлары, эки тусту дедир эгитпес өргүлдөр база еске-даа дөстөр бооп болур. 3 кезекти күш чок деп санаар. 2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан соонда, он хонгаш, күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1705 УХ-1 2006 чылдың март 15.

2) 47 чүүлде: 3, 12, 14, 15, 16 пунктуларда «Ийе» болгаш «Чок» деп сөстөрнү соонга ««Ол дээш» болгаш «Удур» деп сөстөрнү немээр»;

16 пунктуда «12» деп санны «14» деп саны-биле солугу;

32 пунктуда «күрүнениң автоматчыткан медээ системазы» деп сөстөрнү «Соңгүлдүлөр» КАС» деп сөстөр-биле солугу;

22) 49 чүүлүн 3 пунктунда «ниити (чонга чарлаары)» деп сөстөрнү ап кааптар, ««Ийе» болгаш «Чок» деп туруштар айы-биле» деп сөстөрнү соонга ««Ол дээш» болгаш «Удур» деп сөстөрнү немээр»;

23) 50 чүүлүн 6 пунктунда «бир чыл» деп сөстөрнү «үш ай» деп сөстөрнү биле солугу;

24) 51 чүүлде «күрүнениң автоматчыткан медээ системазы» деп сөстөрнү «Соңгүлдүлөр» КАС» деп сөстөр-биле солугу;

25) 52 чүүлүн 12 пунктунда «сайгарып көөр» деп сөстөрнү «омудаар азы сайгарып көөрүңге чүүл болур» деп сөстөр-биле солугу.

2 чүүл. Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден 10 хонук эрткенде күштүг болуп кириер.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш. ООРЖАК.
Кызыл хоорай, № 1701 УХ-1 2006 чылдың март 15.

Ол таптыг-ла мугур хар харлаар. Тос кызыл меңгилиг, блт чылдыг кижичүведир. Ынчаарга, чырык черге бодарап кээрге, Светлана Агаа-Самаевна Серен-Долума биле Александр Кочагаевич Бугалдай оларның ийи дугаар кыс уруу болган. Олар чаптанчыг чашты Нина деп адап алганнар. Ол өгбүлениң ажы-төлү хөй. Чеди кижичи. Ынчалза-даа оларның хөй кезини хай-бачытка таварышкыш, эрте-ле «кызыл дустай» бергилээн. А Нина кончуг орлан-шоова чаңныг кыс болган. Ол элээди апаргаш Булуң-Бажының эге школазынга өөренип кирген. Аңаа 4 классты дооскан соонда, өөрөдигезин Эрзин школазынга уламчылаан. Өөрөдигези кызымак кыс ол школаның 11-ги класын 1965 чылда дооскан. Улаштыр каяа өөренирил деп айтырыг улуг-ла дүвүрөтпээн. Ону ол шагда-ла шилип алган турган. Ону айтырарга, ол мынчаар сонугадыр:

— Школачы чораан чылдарымда чайгы дыштанылганы четтикпейн манаар турган мен. Колдуунда оларга өөрөнгөн болгаш кырган-авам Ичин-Хорлууну, кырган-ачам Агаа-Самааны сакты бээр мен. Кырганнырмы өөнгө мээң үе-чергем, угбаларым, акыларым четкилеп кээр. Ол өгден чоок төрөлдөргө база үзүлбөс. Мээң бир кончуг сонугаар кижим — Надежда (Опуштай) Даваасановна Кызыл-оол турган. Ол ынчан Москваның ийи дугаар эмчи институтунга өөрөнип турган. Чайгы үеде бистинге бо-ла келип турду. Эмчи кижичи болгаш ындыг турду ыйнаан. Биске аажок ажыктыг сүмө кадар турган. Ону кончуг сонугаар турдум. Оон аңгыда, меңээ бир улуг салдар чедирген кижим — честем, РСФСР-ниң алдарлыг эмчизи — Роман Имажапович Калдар-оол. Ак халат кеткен кижилерге бүдүү адаарган, оларның ажылын сонугаар чордум. Ынчангаш эмчи кижичи кандыг болурун медресе билип, ол дээрге, эң-не кол, ажыктыг мергежил дээрзин минип, аңаа ынакшып эгелээним ол. Ол күзелим школа дооскужемге чедир учтундурбаан. Кызылдың эмчи училищезинге кирип алгаш, ону 1970 чылда доозуп үндүм. Диплом апкаш, бир дугаар ажылдаан черим — Кызылдың садыг-кооператив училищези чүве. Аңаа фельдшерлер турдум. Оон соонда хоорайның бир дугаар поликлиниказынга ажылдай бердим. Ынчан оон эргелекчизи ТР-ниң Кадык камгалалының алдарлыг эмчизи, хөй орден-медальдарның, хүндүлүг бижиктерин эдилекчизи Доржу Көк-оолович Куулар турган. Улуг эмчи сестра-выс Тамара Демүр-ооловна Чымба. Кайызы-даа кончуг негелделги, байлак арга-дуржулгалыг эмчилер-биле кады чонга бараан болур улуг аас-кежик меңээ ынчаар онашкан. Ынчаар-ла ажылдап тура, сөөлүндө барып, дөрт дугаар участка эмчи сестразы болуп, участок эмчизи Светлана Сергеевна Ковальчук-биле кады он чыл чонга бараан болдум. Ынчан эки ажылыбыс дээш тиелелгени участоктар аразына чедип ап турдувус. Ынчангы кады ажылдап чораанын эш-өөрүм ам-даа утпаан мен. Бедик мергежилдиг специалистерге Любовь Белогорская, Александра Федотова, Долгар Сат, Людмила Шахлитова, Каракыс Сырат, Лариса Кенденбил, аныяктардан Клара Ензак, Саара Лопсанчап, Анна Адыг болгаш өскө-келер-даа хамаарып турдулар. Ол-ла ынчаар ажылдап чоруп тургаш клиниктиг лабораторияның хан алып, өске-даа үш көргүзүлгө хостуг үемде сонугаар, өөрөнип ап четтигипкен мен.

Чогум кымның дугайында бижип олурарымны ам силерге таныштырып көрөй. Ону Нина Александровна Ондар дээр. Алыс чурту, төрүттүнгөн чери — Эрзин суур. Амыдыралдың ак оруунче оон эге базымнары оон эгелээн. Кызылдың эмчи училищезин дооскаш, күш-ажылчы намдарын кан-

чаар эгелээнин үстүндө каксы таныштырды. Алызындан билиг чедип алырынга кызымак, чүткүлдүг кижичи болгаш билин улам бедидип алырын ол шиитпирлээн. Хоорайның бир дугаар поликлиниказынга кады ажылдап турганы уруглар-биле кады эмчи институтунче кирери-биле белеткени бергенер. Ынчан поликлиниканың улуг эмчизи Майя Монгушова Чанзан мынча дээн: «Күзелинер улуг-дур, эки-дир. Өг-бүлелиг, уруг-дарыгыг-дыр силер. Ам-даа боданыңар. Кызылдың педагогика институтунун биология-химия факультетинге кирип алыңар. Ону дооскаш, лаборант эмчилер болур силер. Биске лабораторияга ажылдаар эмчилер херек». Олар

ынчан улуг кижиниң чугаазының аайындан эртпээнер. Нина Александровна эш-өөрү болур Мария Шириндуу, Светлана Баскова, Надежда Баир, Дайгыма Дарыма суглар-биле кады бот-өөредиге-биле институтче шылгалдалар дужаап ап киргеше, ону доозуп алган. Оон улаштыр ол-ла поликлиникага лабораторияга лаборантылап ажылдап эгелей берген. Ынчаар-ла үш чыл ажылдаан соонда, оон документилерин Кадык камгалал яамызы Москваже чорудупкан. Орта ону чүлдүг-зүнүп көргөн соонда, Нина Александровнаны республиканың кеш аарыгларының диспансеринче клиниктиг лабораторияның эмчизи кылдыр томуйлаан. Баргаш шилип алганы мергежил эки болгаш ханы билерин дораан-на көргүзе берген. Ынчангы чылдарда шээр аарыглары республикага аажок непергей турган. Шак ындыг байдал ону баштай аажок дүвүрөткен. Ынчалза-даа ол баштайгы удаада кол ажылынче шымын берген.

Бистер чугаалажып олурувуста ук ажылын мынчаар тайылбырлаар болду: «Лабораторияга ажылдап турган үемни кичээгилег бодап олурарымга, кончуг харысалгалыг адыр болду. Кыдындан көргөн улус, ында чүү боор, салаа бажындан хан ап, сидик, кадыг албан анализ хынап көөрү анаа чүве ышкыжыл деп бодаарлар. Херек кырында ындыг эвес, аарыг кижичи кандыг байдалда ханын дужааганын дээш хөй-ле байдалдарны өөрөнип көөр, шинчирип апар. Ажылы-выстың бир кол угланышыкыны — профилактика. Аарыгы баш удур болдурбазының хемчеглерин алыры. Ынчангаш бистер республика, кожуу чергелиг хуралдарга үргүлчү киржип, орта шээр аарыгларының дугайында лекция, беседаларны, илеткелдерни үргүлчү кылып келген бис. Ол аарыгларга хамаарышкан тайылбырларны хөй катап кылган мен. Республиканың солуннарынга бижип, радио болгаш телевидениеге чугаалап, шээр аарыгларга хамаарышкан ажык чугаа болурга, аңаа доктаамал киржип келдим. Мээң ол ажылымны «Шын» солун редакциязы бедии-биле үнелээ. Оортан хүндүл бижик-биле шаңнаттым. «Эне сөзү» солунуң алдын дипломун шаңнал кылдыр алдым. Шак ындыг үнелелди тыва радио, телевидениеден четтирген мен. Идепкейлиг бижикчи, тайылбырлакчы дээш байырлалдар таварыштыр шаңнал, макталды ынчаар ап

чордум. Кады ажылдап турарым венеролог эмчилер-биле, азы өске мергежилдиң специалистери-биле бистиң Тывада барбаан-четпээн кожуунум чок. Шак ынчаар бир демниг ажылдап тургаш, шээр аарыгларының республика иштинге деңгелин элээн кудулаткан бис. Республиканың шээр аарыглар диспансериниң коллективинге ажылдап келген чылдарымда соңгаар улуг хоорайлар: Новосибирск, Москва, Витебск, Красноярск ышкыш хоорайларга чедип барып, аңаа билиг бедидериниң түр курстарын доозуп алгыла-дым».

Амыдырал-чуртталгазын аарыг кижилер-биле холбаштырып келген, арга-дуржулгазы байлак, ажылынга бедик харысалгалыг, эки сеткилдиг эмчи Нина Александровнаның ажыл-иши намдарын ам-даа улам ханы коптарар болза, төнчү чок баар. Ам оон, барып-барып Эрзин кызының, канчап Ондар апарганын каксы таныштырып көрөй. Бир-ле катап ол Кызылдың эмчи училищезинге өөрөнип тургаш, бир херек бүдүрүп алыр-дыр дээш хоорай автобусуна чоруп олурган. Ынчаар чоруп олурда, бир автобус доктаамына мурунуку эжиткен чаа шериг хептиг аныяк оол кирип келген. Ол автобуска олурган улусту шинчилей аарак кезий көргүлээн. Оон караа Нинага доктаай берген. Аныяк кысче ол шивейликтир

байдалына ревизия чоруткан. Институтту чаа дооскан аныяк эр шилип алганы мергежилдинге шынычын аңаа бадыткаан. Оон хыналдазының түннели езугаар чамдык харысалгалыг ажылдакчылар ажылындан үндүрткен.

Нина Александровна чогуу кандыг мөзү-бүдүштүг кижил? Оон дугайында билир шаам-биле ол айтырыгны тайылбырлап көрөй. Бирээде, ол кончуг төрөлдө, эш-өөрүрек кижичи. Ол мээң-биле чугаалажып олурда бодунуң чоок-даа, ырак-даа төрөлдө, эш-өөрүн таныштырып, оларның дугайында таныштырып олурду. Кырган-ачазының ачазын

дыңнааш, ыды чидип, шыпшыпшың баар чүве-ле болгай. Ол ырлап доозуптарга, адыш чаккашкыннары үзүктөлбөй баар болдур ийин. «Бир эвес кадайым үргүлчү ырлап чораан болза, шагда-ла алдарлыг артист деп аттыг турар кижичи бо» деп Эдер-оол Шаравиевичиниң баштак чугаазында шынның улуу бар деп бодаар мен.

Үш дугаарында, ол төлөпиг ава кижичи. Ондарлар ийи кыстыг болган. Олар кончуг төлөпиг, аажок эки мөзү-бүдүштүг болулаан. Улуг уруу — Чечек Эдер-ооловна. Ол Кызылдың 15 дугаар школазын алдын медаль-биле

ЭКИ СЕТКИЛДИГ ЭМЧИ

көргөн. Кыстың эрес карактары, оон кеттинип алганының бодунга таарышканы, ындазында арыг-силег байдалды аныяк эрнин чүрээни хаара тудупкан. Оларның аразынга шак ынчаар чаш ынакшылдың үрезини чаштына берген. Ол шактан, ол хүнден эгелээш-ле, олар чарылбас апарганнар. Болчаг шагындан безин озалдап көрбээнер. Чаа шеригден халажып келген Эдер-оол дээр оол-биле Нина салым-чолун ынчаар кожуп алган. Элээн айлар эрткенде олар бадыланчып алганнар. Кызыл хоорайга база бир өгбүле ынчаар тыптып келген. Оон соонда олар чоок эш-өөрүн, чамдык төрөл-дөргүлүн чалап алгаш, ынчангы чурттап турганы бичи бажыңына куда-доюн эрттиргеннер. Чалатканнар аңаа чагай аас-кежикти, быжыг найыралды, улуг-улуг чедишкыннерни күзөп каан.

Эдер-оол Шаравиевич ынчан Москваның Плеханов аттыг улус ажыл-агый институтун доозуп алгаш турган. Артында-ла Тывага бир дугаар дээди эртемниг бухгалтер-экономист эртемниг чанып келген. Аныяктар чаа амыдыралын элээн үе иштинде эгелеп, кады чурттап бергенде, Эдер-оол Нинага мынчаар баштактанып чугаалаан: «Удавас куда аян-чороу кылып, «К» баштыг черже чоруур бис?» деп, Нина баштакты улам өөскүдери-биле дыка хөглүг айтырган. Демгизи: «Чок. Тывада эр-дир ийин» деп каан. Ол үеде Эдер-оол Шаравиевич бодунуң ажылының аайы-биле Кунгуртуг суурже командировкалап чоруур деп турган чүве-дир. Оон ийи-үш хона бергенде, арыг агаар-бой-дустуг, агым сугларлыг, арга-эзим долгандыр хүрээлеп алган, каас-чараш чурумалдыг, тоолчургу оранче углай хапканнар. Кунгуртуг суурга чедер бергеш, хүн бүрүзүн анаа-ла хоозун байдалга эрттирбээнер. Олар каттап, тооруктап, балыктап саг болганнар. Ук чериниң арыг суунга эштип, хүнге дөгеленип, дыштанып алганнар. Шак ынчаар олар аңаа үш ай эрткенден безин эскербей барганнар. Эдер-оол Шаравиевич ажылдап турганы коллективиниң даалгазы езугаар ук суурнун социал-экономиктиг байдалы-биле дүүштүр саң-хөө

Шырап дээр. Чамдыкта ону Чаа-Ловун деп-даа адагылаар. Шагда Эрзинниң Хайыракан аржаанының чоогунга кыргыстар хүрээзи турган. Ук кырган ол хүрээниң үш-дугаар эрге-дужаалдыг лама-башкызы чораан. Колдуунда-ла эм-таң кылып, улус эмнээр кижичи-дир. Оон уруглары беш: Агаа-Самаа, Чажытмаа, Балаа, Бамба, Сян. Кырган-авазын Ичин-Хорлуу дээр. Оон төрээнери 15 кижичи турган. Нинаның авазы оларның чүлге үжүн билер болган: Барым, Демчик, Сазаа. Нина төрөөн черинге, төрөл чонунга чылда бир катап чедер чаңчылдыг. Ынаар бар чыткаш, Мөрөн уунга тура дүжөр. Ында күзөг черде ыдыктап каан шивизи бар. Аңаа аш-чеминиң дээжизин оран-таңдызынче чажып каар. Оон чаламалар баглап каар. Ынчангаш ол ак Хайыраканны сүзүглелим дээр кижичи болган.

Бо-ла чорааш «адының бажы» эрте хоя берген оол дунмаларының дугайында бо-ла сакты бээр. Биргизи — Сергей Серен. Чаражы кончуг, угаанныг. Спортка дыка хандыкшылдыг. Теннис, хол бөмбүү, шыдыраа ойнаар. Ынак эртеми — математика. Кончуг чугаакыр, арыг-силег. Ийги дунмазы — Алексей Серен. Зоотехник, дээди эртемниг. Хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат. Өгбүлөзи интернационалчы. Ийи оолдуг. Олары өглүг-баштыг. Үшкү дунмазы — Виктор Серен. КПТУ дооскаш, калбак мергежилдиң специалисти болган. Дыка экииргек, эш-өөрүрек, спортка ынак. Хостуг болгаш тыва хүрештерге разрядтыг. Бодунуң Алим дээр огулн хүрештерниң аргаларына өөрөдип каан. Алим самбо хүрешке спорт мастеринге кандидат. «Дунмаларым дириг чораан болза, кандыг кижилер апаргылаан турдулар ыйнаан». Нинаның ал-ла сагыжы ол. Оон ол ханы качыгдалын, оон сагыжындан үнемс бодалдарын ам кым-даа аргалап шыдавас. Оон утунмас сагышсыралы бо назыда кайын чидер деп.

Ийи дугаарында, ол кончуг уран талантылыг кижичи. Кандыг-даа ырны ырлай бергенде хостуг, шөлээн бадыраар. Куда-дой дүжүргөн, төрүттүнгөн хүн демдегледип турар үеде чыгып келген аалчылар, оон узун, суук үнүн

дооскаш, МКУ-нун психология факультетин дооскан. Оон аспирантурага өөрөнгөн. Интернационалчы өг-бүлелиг. Өөнүң иштин Олег Анатольевич Яшин дээр. Менеджер. Олар Эдера (кырган-ачазының адын уктаан) дээр кыстыг. Ийги кызын Салбак Эдер-ооловна дээр. Москвада Плеханов аттыг улус ажыл-агыйының академиязын, Москвада Үндүргү академиязының юридиктиг факультетин дооскан. Амгы үеде Москва чазааның хергелел рыногунун департаментиниң кол специалисти. Тамерлан дээр оолдуг. Утундура бер часкан-дыр. Ондарларның үшкү уруу база бар. Эриг баарлыг, эки сеткилдиг ие болгаш калган Виктор дунмазының уруу Олимпияны холга ап, аңаа эмек-дөмөк болуп чоруурлар. Ону боттарының төлү ышкыш азырап, карактап, бүгү талагы деткимчени көргүзүп турарлар.

Дөрт дугаарында, Нина Александровна биле Эдер-оол Шаравиевич огород, сад өстүрөринге кончуг ынак улус. Оларның дача-зында кат-чимис аймаа долу. Чылдык-на картофельди четчири-биле олуртуп алып. Чылыг үени олар колдуунда-ла дачазына эрткирлер. Чайгы үеде ажыл чеже-даа бачым болза, дачазына кылыр ажылдарына четтигип турарлар. Шак ынчаар кызымак ажылдап тургаш, күзүн олар кат-чимистиң-даа, картофельдиң-даа элбек дүжүдүн кыштадыр чиир кылдыр курлап ап келгеннер.

Дуржулгалыг эмчинин ажыл-херээ бедии-биле үнелеттинген. «Россия Федерациязының Кадык камгалалының тергини» деп хөрөк демдээ-биле шаңнаткан. Россияның болгаш Тываның Кадык камгалал яамаларының хүндүл бижиктерин алган. Россияның Журналистер эвилелиниң Тывада салбырының болгаш тыва радионуң өөрүп четтиришкын бижин аңаа тывысқан.

Эки сеткилдиг эмчинин, эш-өөрүрек болгаш дузаарак, кончуг чугаакыр болгаш ак сеткилдиг, чугаалаан санында-ла хүлүмзүрүп каап олурар мөзү-бүдүштүг кижиниң дугайында каксы таныштырарга мындыг-дыр.

Шаңгыр-оол ДОРЖУ.

Чуруктары өг-бүлө архивинден алган.

КАДЫКШЫП

ДААРТА — Бүгү-делегейниң туберкулезка удур демисел жүнү

Мира Кызыл-ооловна Маадыны (*чурукта*) Тываның бүгү суурларын кезип каапкан кижилерниң бирээзи деп болур. Чо-ок, ол чолаачы эвес, а рентген-лаборант мергежилдиг. М.К. Маады 1990 чылдан бээр республиканың

тубдиспансериниң көжүп чоруур рентген аппаратада лаборантылап, республиканың чурттакчы чонунуң хөрек хыналдазын кылып ажилдап чоруур.

Республиканың тубдиспансериниң үш рентген аппараттыг

Мира МААДЫ:

«Барык бузу Тываны кезиир бис»

машиналарының ажилдакчылары шак ындыг рентген аппарат чок, ылаңгыя ырак-узак суурларда чурттакчы чонунуң шинчилгезин чорудуп турар. Олар март айда Бии-Хем кожуунга ажилдаан. Мира Кызыл-ооловна база чолаачы Григорий Матвеевич Мистриков март 13-16 хуннеринде Хадың суурнуң чурттакчы чонунга шинчилгени чоруткан. Суурда 15 хардан өрү назылыг 500 хире кижиниң хөй нуруузу боттарының күзели-биле эмчи хыналдазын эрткен. Мира Кызыл-ооловнаның дыңнатканы-биле алырга, хыналда шинчилгелер үезинде эмчиниң хайгааралында турар болгаш амгы үеде эмнээшкини ап турар аарыг улустан аңгыда, туберкулезтан аараан улус суур бүрү-

зунден немей тодараттынып турар. Оларны тускай рентгенолог эмчи база катап кожуун төвүнге хынап шинчээниниң соонда, эмнээшкини чорудар.

Эмчилер туберкулез аарыына удур профилактиктиг хемчеглерни доктаамал чорудуп турза-даа, кижиниң бодунуң кадзынга хынапчалыг чоруу ону эге чадазында тодарадырынга чугула черни ээлээр. Ынчангаш кижилерниң чыл санында шинчилгени эртип ап турары күзенчиг. А бир эвес доктаамал чөдүлден кижиниң шаг-шинээ баксырап, ниити кадыкшыл байдалы кошкап эгелезе, рентгенологка хынадып алырындан черле оспагыравазынче эмчи кыйгырды.

Чоокта чаа республиканың

тубдиспансери чаа автомашиналарда рентген аппараттары-биле хандырттыган. Ынчангаш Григорий Матвеевичниң 1981 чылдан бээр мунуп ажилдап чорууру машиназы база рентген аппарат ам-на солуттунуп чаарттынар. Чаа дериг-херексел оларның буянныг ажил-ижинге дөгүм болуру чугаажок. Олар 2006 чылдың баштайгы айларында Тожу, Каа-Хем, Бии-Хем кожууннарның суурларына четкен болза, дараазында айда — Сүт-Хөл, Чөөн-Хемчик, майда — Эрзин, Тес-Хем дээш, бүдүн Тыва оларны манап турар.

Ч.САТ.

В.БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ Хадың суурга тырттырган чуруктары.

Кижиниң бодундан хамааржыр

Туберкулез айыылдыг халдавырлыг аарыг, ону туберкулезтуң микробтары—микробактериялар тывылдырар. Аарыгның үндезини—ажык хевирлиг өкпе туберкулезундан аараан кижилер.

Ооң тарыдыкчылары болур, каракка көзүлбес бичии микробтар аарыг кижиниң чараазында, сидинде, аарыг бестериниң иринде болгаш өске-даа аарыг органнарда чоруур.

Туберкулезтан аараан кижиниң чараазында Кохтуң муң-муң микробтары бар, кажан аараан кижилер черге дүкпүрүптөргө, микробтарлыг чараа кургал доозунналгаш, агаарже тарай бээр.

Ол микробтар кончуг изиг хүнде-даа, аажок соокта-даа өлбөй, ай-айы-биле артып каап болур. Ынчангаш кадык кижилер тынарга, агаар-биле кижиниң организмине ол киргеш, 20-30 минута болганда-ла, бүгү хандамырынга тарап, өзүп-көвүдөп эгелээш, бүгү-ле органнарды тараар. Ол үеде кадык организм аарыг-биле демисежил, туберкулезтуң микробтарын янзы-бүрү аргалар-биле дашкаар ылгал үндүрүптөргө кызар. Ынчалза-даа микробтар организмден долзу-биле үнмөй, кандыг-бир кошкак органга чыл чылы-биле артып каап болур. Олар кижиниң ниити байдалы суларанда, соокка доңгаш, өкпеге дегдирген соонда азы грипп эрттирген соонда, чайын изиг хүнге хөлүн эрттир дөгөленипкенинде, школачылар, студентилерниң берге сессиялар соонда нерв системазы кошкап турда, аржаанга шын эвес киргенде, хөй арагалааш, ниити организм суларанда болгаш өске-даа уржуктар-биле туберкулезтан аарып берип болур. Туберкулезтан кандыг-даа органнар аарып болур, кол нептерээр хевирлери мындыг:

Өкпе туберкулезу: аарыгның эгези кижиниң бодунга билдинмейн, чоорту эгелээр. Аарыгның эгезинде бичии шаг төнер, уйгузураар, деридер, ында-хаая эт изири, хөрек ишти кагылар, чем ижери баксыраар.

Бичии уруглар база-ла ынчаар аарып эгелээр. Ынчалза-даа улуг улуска бодаарга колдуунда, шаг төнер, баш өйлөп-өйлөп аарыыр, ылаңгыя ажыныычал, кичээнге чок болуп шагзыраар, ынчангаш өөредилгези кошкаар, ында-хаая куду олуртуп, ишти аарып болур. Ол үеде эмчиге келбейн, эрттирптер болза, аарыг улам ханылап,

кижи арып-баксырап, хөректен хан үнүп эгелээр. Аарыгның эгезинде өкпе дөзүндө бестери ыжып эгелээр, ону чүгле рентгенге көргөш, билип болур. Ынчан эмнетпес болза, аарыг кедереп, өкпениң бодунче тараар—өкпеге ыжыктар, янзы-бүрү хемчеглиг оюлганнар тыптып келир, ол үеде хөректен хан үнүп эгелээр. Ол үеде аарыгны тодарадып эмнөөс болза, ол өске органнарже тарай бээр.

Бес туберкулезу: бистиң республикада бес туберкулезундан аарып турарларның саны туберкулезтуң өске хевирлеринден хөй болуп турар. Баштай-ла кол нуруузунда чазын янзы-бүрү бестер (моюнун, сегел адааның, боостааның, колдук адааның) ыжып, улгадып эгелээр. Баштайгы чылда чазын, күзүн ышкаш апаар, а чайын чиде берип болур. Эгезинде аарывас, кижиниң ниити байдалы шору баксыраваас. Ону чогуур үезинде билип, тып эмнөөс болза, ыжык улгадып, чүстөр-биле тутчуп, частып болур.

Сөөк туберкулезу: колдуунда-ла оорга, моюн сөөктери, бут чүстери, ээгилер болгаш өске-даа сөөктер аарып болур. Эгезинде чүстөр ында-хаая аарып, чүстөр ыжып, мырыңай кылаштыттымас апаар. Оорга сөөгү достайып келир болза, аарыгның ханылааны ол болур.

Туберкулезтуң шупту хевирлеринден кадык кылдыр эмнедип ап болур, хамык ужур аарыг кижиниң бодундан хамааржыр. Бо үеде аарыг улустуң эмнениринге таарымчалыг бүгү-ле байдалдарны тургузур.

Туберкулезу эмнээринге хөй үе негетинер. Аарыг кижилер бодунуң кадзы дээш сагыш салып камнанырындан, үргүлчү серемчиледиг болурундан, эмнерин чөп ажыглап ижеринден кол хамааржыр. Туберкулезтан аарып берген таварылгада үзүк чок чыл дургузунда эмнедир чугула. Аарыг кижилерде 2-3 ай иштинде эмнөөс, ниити байдалы экижи бээрге, эмнедирин соксадыр таварылгалар дыка хөй. Элзэн үе эрткенде, шала эмненигиниң уржуунда, аарыг катап кедерээр, дараазында эмнээшкиниң түңнели багай болур.

Туберкулезтан камгаланырының база бир хевир — кижиниң эки чемненири болур. Шын чемненири дээрже чемни чогуур үезинде чири, чүзүн-баазын кылдыр таарыштырары, организмге эргежок чугула белоктарны, үстериң, углеводтарны болгаш минералдыг дустарның немелде четчири болгаш база витаминнерниң элбээ болур.

Үстүнде айтылган камгалалдан аңгыда, туберкулезка удур профилактиктиг хемчеглер бар, ол дээрже баш бурунгаар кылыр тарышкынар-дыр. Туберкулезка удур тарылганы—вакцинацияны чаа төрүттүнген чаштарны шуптузунга кылып турар. Дараазында катаптаар тарылганы (ревакцинацияны) 7, 12, 17 харлыында, улуг улуска 30 харга чедир кылыр ужурул.

Бүгү-ле аарыглар-биле кол чүүл болза, ол аарыгны баш бурунгаар тодарадыры болур. Амгы үеде туберкулез аарыын илередирде, кижиниң өкпезин сайгылаан-биле (рентгенфлюорография) шинчил турар.

Флюорография дээрже чонну массалы-биле саадал чокка шинчири болгаш рентген херелин кижиге хора чок кылдыр бичилеткен тускай аппарат болур.

Республиканың туберкулезка удур диспансери чылдың-на график езугаар өкпе-хөректин флюорографтыг шинчилгени кожууннарже үнүп чорудуп турар.

Бо беседаны дыңнаан кижилер бүрүзү туберкулезтуң хоралының бодунуң кадзының дугайында сагыш салып, флюорографтыг шинчилгени чылдың-на эртип турарының чурумун сагыза чогуур.

Чоок улустарыңарның аарыын эскерип кагыңарза, поликлиникаже азы өкпе аарыг эмнээр диспансерже ол дугайын дамчыдыңар.

Утпаңар! Эмчиниң сүмезин күүседип турар кижилер улусту аартпас, боду дүрген эттинер.

Силерниң сорулгаңар: чоок кижилерни ооң берге үезинде үргүлчү деткип, эм ижерин сагындырып, эчизинге чедир эмнеттинип алырын сүмелеңер.

Туберкулез айыылдыг, берге аарыг. Кол-ла чүве ону кедеретпес.

Антонина ЧАНЗАН, Ретубдиспансерниң чаа аараан улустар эмнедир салбырының эргелекчизи.

Шингээдип алырыңарны сүмелеп тур

Туберкулез — халдавырлыг аарыгларның бир хевирин. Ооң тарыдыкчызы— туберкулезтуң ажык хевиринден аараан кижилер. Бо аарыг кижиниң магабодунуң кандыг-даа кезектерин аартып болур.

Ооң тывылдырыкчы микробтары (палочки Коха) мага-ботче аарыг кижиден бышкырып-чөдүрүп, каттырып чугаалап турар үезинде үнген чаштанчы чараазы-биле агаар дамчыштыр халдаар. Кадык кижиге дамчып болур. Оон өске орук, кажан аарыг кижилер дүпкүзүн чипкен үеде ижин-шөйүндүже кирип, туберкулез чем хайындырар органнарже тараар. Кажан аарыг кижиниң микробтарының саны өзүп-төрүттүнген үеде олар хан-дамыр болгаш лимфа (бес чулуу) таварыштыр кайнаар-даа тарап чоруй баар.

Ындыг болганда, кыс кижиниң уруг савазынга, ооң хоолайларынга, үре бестеринге туберкулез тыптып болур. Бо адааным органнарже аарыгның хензиг, каракка көзүлбес өөскүдүкчүлери хан, лимфа дамчыштыр чедер бээр. Кыс кижиниң туберкулезтан уруг савазы, үре бестери, хоорзалар аарып берген деп чүвени илередип тывары кончуг нарын. Өске аарыглардан аңгылап, чүгле туберкулезту бадыткап турар байдалдар шуут чок болур. Ынчангаш эмчи аарыг кижини баштайгы шинчишкининден көргөш, бо туберкулез-дыр деп шыдавас. Ону тускай лабораторлуг шинчилгеге айдемдээниң ханын, уруг савазындан үнген чүүлдү азы кезишкиннен алган материалды шинчил тургаш илередир. Ол-ла чүүлдерни микроскоп дээр хөй катап микробту улгаттырар херекселди ажыглап көрүп тургаш азы тускай микроб өстүрер чемге тарып тургаш, аарыгны илередир. Рентген, ультразвук, лапароскоп деп аппаратуралар база хереклеттинер.

Туберкулезтан хөй кезинде уруг савазының хоолайлары аарып турар. Чүге ындыгыл? Чүге дизе ол хоолайлар хан дамчыыр

нарын дамыржыгаштар-биле байлак. Ооң кызаа, тар болганындан, хан шимчээшкини арай оожум болганындан микробтар аңаа турумчуп доктаап, аарыгны тывылдырар болуп турар. Кыс кижиниң кудуку органнары туберкулезтан аарып бергениниң шынарлары мындыг.

1. Кыс кижилер иштелбес болу бээр. Чүге дизе херээжен кижиниң үези, үре безинге (яичники) боттангаш, хоолайлар дамчып уруг савазынче эртер. Ол хоолайлар аарып берген үеде хоолайлар ишти ыжып, ириң болгаш өске-даа хоюг чүүлдер ооң иштин дуглай бээрге, үре эртип шыдавас апаар. Ындыг байдал өг-бүлени ажы-төл чок байдалга чедирер.

2. Үр үеде хоочурап аарааш, чедишкин чок эмнедип чоруур кижилер.

3. Ай-демдээ 1-2 хонук болуп, азы шуут чиде бээр.

4. Шаг-шинек чидип, аш-чемге хөңчү чидер болгаш деңзизин дүрген чидирер.

5. Кезжээрде эди шала улуг эвес изири (37 градус чедер). Ындыг байдал ай ажып, мырыңай 2-3 ай-даа чедер бээр, дүне деридер.

6. Түңнел чок эмнеттинмейн турар уруг савазының аксынга эрозияны тывылдырар.

Бир эвес, эргим херээжен чонум, силерде бо санап бижээн чүүлдеримниң кайы-бирээзи бар болза, Кызылдың туберкулезка удур диспансеринге чедип келгеш, гинеколог эмчизинге шинчидип алырын сүмелээр-дир мен. Эртежиң аарыгны илередип тыпкаш, когун үе эмнедип ап болур. Каң кадың болуруңарны күзедим.

Зинаида САТ, гинеколог эмчи.

Кадык камгалал яамызының кичээнгейинге

ЭМЧИЛЕП АЛЫРЫ БЕРГЕДЭЭН

Мен Улуг-Хем кожуунун төп эмнелгезинде байдалдың дугайында хомудал биживес аргам чок апарды. Чүге дээрге инвалид, аарыг-аржык улуска эмчи эртип алыры дыка бергедээн. Эмнелгеде күш-ажылдың көрүп каан тускай чурумун эмчилер сагывайн турар. 8 шакта кээрге, кым-даа чок болур. Анализтерни 9 шактан эгелеп алып. Душтеки чем үезинде эртеле чоруй баар, оон озалдап кээр. Эмчилерниң хүлээп алышыкыны хүндүс 3 шакта-ла төнүп каар. Ылангыя тускай специалист эмчилерге, чижээ, чүрек эмчизинче кирери дыка берге. Чаңгыс-ла ол эмчи терапевт кылдыр база хүлээп турар, ол-ла үеде терапия салбырында база ажилдап турар. Ынчангаш аарыг улус эргип көөр дээш чоруй баар. Чүгле чүрек эмчизи эвес, ВТЭК эртерде албан кирер эмчи — карак эмчизи. Ындыг специалист чок. Инвалидтер чүгле пятачка хүнүн манаар, 14 шактан эгелеп санэпидстанциядан эмчи келгеш, карак эмчизиниң хүлээлгезин кылып турар. ВТЭК эртери дыка берге. Ол ышкаш бүүрек шинчири эмчи база чок.

Оон ыңай, 122 дугаарлыг Федералдыг хоойлу езугаар халас эмнер алыры дыка берге. Чүге дизе эмчилер рецепт бижириде боттары чазып алырлар. Арай боорда рецептини алган соонда, ол эм аптекада база чок болур.

«Дүрген дуза» болгаш поликлиниканың патронаж кылырынга

бензин чедишпес. Суурларга фельдшерлер аарыг улуска бирги дуза чедирерде, бензин өртээ төленер деп негелде салып турар.

Черле ынчаш кожуун эмнелгезиниң ажылын кошкак деп санап турар мен. Безин чадаарда тон уштур чер ажилдавас, регистра тура доктаамал эвес ажилдаар. Арыг-силиг талазы-биле база багай. Чыда эмнедип турар улустун чугаазы-биле алырга, байдал ында оон-даа дора: бирээде, аш-чеминиң шынары багай; ийиде, шприцтен бээр аарыг кижжи боду садар ужурга таваржып турар.

Бо бүгү чүүлдерниң чылдагааны — багай удуртулгада. Мурнунда кол эмчизи М.К.Монгушту ажилы багай дээш кожуун чагырыкчызы В.К.Пюрюна үндүрүпкен деп дыңнаан мен. Ол чаа келген кол эмчиге ажил-агыыйн хүлээтпээн.

Мен бодаарымга, кожуун эмнелгезиниң удуртулгазы амгы үеде Хоойлужудулга палатазының депутады, моон мурнунда маңаа кол эмчилеп турган Каң-оол Тимурович Даваадан аажок хамаарылгалыг, оон салдарына кончуг алзып турар хире. Кижжи бодаарга, К.Т.Даваа ам эмчи практиказын ара соксаткан кижидир, ынчалза-даа чеже-даа кижини боду кезип эмнеп турган сураан дыңнаар-дыр. Чижек кылдыр алырга, мээң таныырым М.С.Түлүштүн холецистидин кескен. Канчал кыдыыртан улус эмнелгеже

киргеш, улус кезип эмнеп турар боор чүвөл? Азы ону хоойлу езугаар чөлшээрер каан боор чүве ирги бе?

Черле ынчаш, бо бистиң депутадывыс сараалыг, элдептиг кижжи болуп тур. Москва, Новосибирски-же республика Чазааның Даргазын хоптап, чагаа бижээн «чоннун айбычыларының» аразында адыдаа киргилей бергилээр, ол дугайында солуннарга бижип турган болгай. Кыжын Шагаан-Арыг хоорай доңарга, аай-дедир шынга дүүшпес чүүлдер бижип турганын номчуп турдувус. Шыны келзе, Чазактын ачызы-биле чылыг-одалга озал-ондаан чайлаткан болгай. Мында чурттап турар болгаш ону ийи караавыс-биле көрүп, чурттап эрттивис. Депутат болуп келген үезинде соңгукчуларынга чүну ажыктыг кылыпканыл?

К. Давааның соонда Мерген Монгуш кол эмчи апаргаш, ам дөрт чылдың иштинде ажылын угбайн турар болганы ол-дур. Мындыг улус эмнелге удуртур болза, оон ажылы кажан-даа экиживес. Маңаа хамаарыштыр республиканың Кадык камгалал яамызының хамаарылгазы кандыгыл дээрзин ында сайыг Б.К.Күдеректен солун арнын таварыштыр айтырып, харыыны ажык-чарлыы-биле бээрин диледим.

У.МОНГУШ.

(Мээң шын адымны айытпазын редакциядан диледим).

Тес-Хемниң чонну ажилга хаара тудар күрүне албан чери ДЫҢНАДЫП ТУР:

2006 чылдың бирги кварталында дараазында түр үениң ажилдарын организаастаар — учетта турар, пособие акшазын алырын соксадып каан ажил чок хамаатылар, силерниң кичээнгейиңерге!

I. Хөй-ниити ажилдары. Федералдыг бюджеттен 50 муң рубльди тускайлаан. Ажил-берикчилери боттары база төлээр.

а) төрүлге үезинде чаш төл ажаар, малчыннарга дузалаар (сакман ажилдары): «О-Шынаа» — 10, «Дугай» — 4, «Чодураа» — 10, «Чойгана и В» — 4. Каттыштыр 28 ажилдаар чер бар.

б) көржең хоорары, одаарына белекчеп чыыры, кажааларның үүрмек септелгези, өдек бөлери, хар аштаары: «Чойгана и В» — 6, «Дугай» — 5 ажилдаар чер бар.

(Бо ажилдар январь — апрель айларда).

Ниитизи-биле 39 кижжи ажилдаар. Хуусаазы — 1 айдан 45 хонук чедир.

Үстүнде ажилдарга киришкен кижээ төлевири мындыг:

— организацияның (ажыл берикчизиниң) талазындан — ажилдың төлевири төлээр, пенсия, социал камгалал, эмчи камгалалы фондуларынче ажил чок хамаатының дадывырын шилчидер. Ажил төлевири 800 рубльден эвээш эвес болур; — чонну ажилга хаара тудар албан чери (ЧАХТА) материалдыг деткимче акшазын төлээр. Оон хемчээли 1008-тен 2016 рубль чедир болур.

в) уруглар ойнаар, чуңгулар катоктар кылыр: Чыргаланды суму чагыргазы — 1 каток, 4 кижжи херек;

Кызыл-Чыраа суму чагыргазы — 1 каток, 6 кижжи херек. (Январь, февраль айларда).

г) медээлер стэндизин кылыр:

Самагалдай суму чагыргазы — 1 кижжи херек. Маңаа киришкен хамаатыларга чонну ажилга хаара тудар албан чери материалдыг деткимче акшазын төлээр. Хемчээли 1008-тен 2016 рубль чедир.

II. Назы четпээн (14 — 18 харлыг) ажил чок хамаатыларны түр үеде ажилдандыраар.

Федералдыг бюджеттен 32 муң рубльди көргөн. Ажил берикчилери база төлээр.

а) кажаа көржеңин хоорар, одаарына белекчеп чыып, өдек бөлөр, хар аштаар, ыяштаар, доштаар:

«Чодураа» — 8 ажилдаар чер бар;

«Дугай» — 4 ажилдаар чер бар.

(Февраль, март, апрель айларда).

б) ногаалар расадазын естүрүп белекчээр:

О-Шынаа ортумак школазынга 4 кижжи херек.

Ниитизи-биле 16 кижжи ажилдаар, ынчалза-

даа оон хөй апарып болур. Чүге дизе делеглер (заявка) ам-даа кирип турар. Киришкени дээш

1008-тен 1512 рубль чедир материалдыг деткимче

акшазын ЧАХТА-дан ал болур, а ажил берикчизи

— ажилдың төлевири төлээр, күш-ажыл хоойлужу-

дугазының негелдезин езугаар оон хемчээли

800 рубльден эвээш эвес болур ужурлуг.

III. Социал камгалал хереглетинип турар

ажыл чок хамаатыларны түр үеде ажилданды-

раары.

Бо тускай программада федералдыг бюджет-

тен 30 муң рубль көрдүнгөн. Ындыг хамаатыларны

түр үеде ажилга хүлээп алыр дугайында керээ-

лерни ЧАХТА дараазында ажил берикчилери-биле

(суму чагыргалары) чарган:

Чыргаланды — 3 кижжи, 2 ай;

Кызыл-Чыраа — 5 кижжи, 2 ай;

У-Шынаа — 4 кижжи, 2 ай;

Берт-Даг — 3 кижжи, 2 ай.

Материалдыг деткимче акшазының хемчээли

1008-тен 2016 рубль чедир. Ажил берикчилери

ажыл төлевири төлээр база немей фондуларже

дадывырын шилчидер.

IV. 18-20 хар аразында, профессионал

өөредилге черлерин дооскан, ажилды бир

дугаар айтырып чоруур ажил чок хамаатыларны

түр ажилдарга тургузары.

Бирги кварталда 4600 рубльди федералдыг

бюджеттен тускайлаан. Бо программаны күүс-

дир дээш Чыргаланды суму чагыргазы-биле 2 кижжи

ни түр ажилга хүлээп алыр кылдыр керээни чарган.

Ынчангаш, мурнунда ап турган пособиен

ден эвээш эвес акшаны ажилдап болур

аргаңар бар-дыр, ЧАХТА-дан направление

бижиктен ап алгаш айыткан көдээ ажил-агый

бүдүрүлгелеринге барып, түр үениң ажил-

дарына идепкейлиг киржиңер!

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Эрзин кожуунун Нарын ортумак школазында ажилдап чоруур башкывыс Елена Августовна КҮНЧҮН март 23-те юбилейин демдеглээр. Ынчангаш хүндүлүг, чазык-чаагай, хөглүг башкывыска дараазында одуругларны бараалгаттывыс.

«А деп үжүк айтып берген Августовна башкывыс» — дээр Ача-ава болу берген Аныяктар арбын-на-дыр.

Төлээлекчи депутат бооп, Төре херээ кылып чор сен. Беженнепкен хүнүнде бис Дөгеревиc байыр тудуаал.

Бис Кызылдың уран чүүл школазының 8-ки болгаш 6-гы клазының өөреникчилери бис. Бистиң эргим ававыс Алефтина Данововна БЫРЫННАЙ Тес-Хемниң Шуурмак суурда чурттап чоруур. Ававыс топтуг-томааныг башкы кижжи, 3 ажы-төлдүн төлөптиг иези, бистиң ынак ачавыстың чөлөнгийжи база чоргааралы, ынак эжи. Авамның эдержип чоруур эш-өөрү, дөргүл-төрели эндерик, ол биче сеткилдиг, дузааргак кижжи. Кызыл хоорайда өөренип чоруур уруглары, бистерге, ававыс ачавыс-биле доктаамал кээп ужуражыр. Оон келирин четтикпейн манаар бис.

Ававыска чоокшулап оорат төрүттүнген хүнү-биле байыр чедирип тур бис. Каң дег кадык, аас-кежиктиг бол, авай. Бистер боттарывыс сенээ эки өөренирин даңгыраглап тур бис.

Менди болгаш Менги БЫРЫННАЙЛАР.

«Дорт харылзааже» чалап тур

АЖЫЛ-БИЛЕ ХОЛБАШКАН АЙТЫРЫГЛАР-ХАРЫЫЛАР

Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар Федералдыг күрүне албанының Тыва Республика талазы-биле Эргелели 2005 чылда республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезиниң программаларының күүселдезиниң болгаш ТР-ниң Чазааның ажылының дугайында Отчет талазы-биле Эргелелдин ажил-чорудулгазынга хамаарышкан айтырыгларга чурттакчы чон-биле телефон дамчыштыр «дорт харылзааны» 2006 чылдың март 27-де 10.00-11.00 шакта чорудар.

Эргелелдин килдис начальниги Чечек Валерьяновна Артна күш-ажыл рыногунун айтырыгларына харыыларны бээр.

Телефону 1-30-34;

Кол специалист Светлана Кара-ооловна Мон ажил чок

хамаатыларның социал дет-кимчезиниң талазы-биле айтырыгларга харыыларны бээр.

Телефону 1-11-92;

Кол специалист Ольга Хүрең-ооловна Күжүгет профессионал өөрөдилге айтырыгларына хамаарыштыр тургустунар айтырыгларга харыылаар.

Телефону 1-11-57;

Эргелелдин кол инспектору Алимаа Болат-ооловна Лопсаней Кызыл хоорайда чурттап турар хамаатыларны ажилга хаара тударынын болгаш профессионал өөрөдилгезиниң айтырыгларына харыыларны бээр.

Телефону 1-42-38.

Эргелелдин ажилдакчылары ол телефоннар дамчыштыр силерниң айтырыгларыңарга харыыларны бээр.

Кызыл хоорайның, Каа-Хем суурнун болгаш Сукпактын абонентилериниң кичээнгейинге

Телефон харылзаазының ачы-дузазын чедирип турарының талазы-биле керээлерни чаартып, катап эде долдурарының үезин пятаңада 17.00 шакка, а субботада—09.00 шактан 17.00 шакка чедир узаткан дээрзин «Тывасвязьинформ» ААН дыңнадып тур.

Екатерина Ивановна ЕНДАННЫҢ адынга Кызылдың медицина училищезиниң 1995 чылдың февраль 22-де тывысканы УТ сериялыг 125684 дугаарлыг дипломунун читкенин барымдаалааш, күш чок деп санаар.

Чаа-Хөл ортумак школазының 1997 чылдың июнь 19-та Салимаа Сандак-ооловна КААЗУУТТУҢ адынга тывыскан серия А 2250389 дугаарлыг аттестады читкени-биле күш чок деп санаар.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторунун оралакчызы — 1-19-87, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөрөдилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажил-агый, улестүр киздистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама. Тираж 9674. Чагыт 29.

e-mail: shyn@tuvu.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.